

Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustavâ jugoslovenske države 1920-1921. godine

Nedim Šarac

Novembra 1943, u trećoj godini oslobodilačkog rata i revolucije odlukama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a proklamovana je politička formula situiranja Bosne i Hercegovine u nezavisnoj jugoslovenskoj federaciji. Time je, najzad, nađena i inaugurisana egzaktna solucija za jedno kardinalno pitanje koje je čitavo proteklo stoljeće bilo u sjecištu odnosa naših naroda, a tokom druge polovine XIX i početkom XX vijeka bilo vrlo aktuelno i u politici evropskih razmjera.

Građansko društvo sa eksploatatorskim, antidemokratskim i nacionalističkim imanencijama dokazalo je nesposobnost da postavi konstruktivnu alternativu dilemama i sukobima oko BiH i u njoj samoj koje je baštinila i neprekidno rađala epoha kapitalizma. Stoga je stvarno rješenje za BiH u skladu sa principom samoodređenja moglo proizaći jedino iz konsekventnog ostvarenja revolucionarno-demokratskog programa endogenog socijalističkog pokreta opštejugoslovenskog formata. Socijalistička revolucija je utemeljila i verifikovala državnost Bosne i Hercegovine.

Pojam Bosna, odnosno Bosna i Hercegovina svoden poglavito na geografsku kategoriju istorija je ispunila novim elementima i dala mu širi smisao, tako da je BiH ušla u novije razdoblje sa obilježjima regionalne zajednice koja — doduše — nije imala sve standardne klasične attribute zaokružene posebne cjeline, ali je nesumnjivo ispoljavala određeni individualitet sa sopstvenim teritorijalnim, društvenim, privrednim, pa i političkim i kulturnim dimenzijama. Postojeće razlike između ove i ostalih jugoslovenskih zemalja naročito susjednih — Hrvatske, Srbije i Crne Gore — jasno ocrtavaju fenomen Bosne i Hercegovine u balkanskom prostoru. Istorija, međutim, ni u ovom slučaju nije bila jednostran proces. U tadašnjim kretanjima i konstelaciji BiH se trajno uključuje u jugoslovenski kompleks i postaje njegova čvorna tačka. Štaviše uspostavljena je komplementarna korelacija: ubuduće će sudbina BiH zavisiti od raspleta tog kompleksa,¹⁾ a istovremeno njegovo

¹⁾ Četrdesetih godina XIX vijeka istaknuti aktivista poljske revolucionarne emigracije Franjo Zah, čija gledišta u programatskom spisu »Plan« čine bazu Garašaninovog »Načertanija«, sagledavao je perspektivu bosansko-hercegovačkog problema u širem jugoslovenskom konceptu. (Dr Vasa Čubrilović: *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, str. 168, 175 i dr.). U djelu dr Drag. Stranjakovića: *Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«*, Beograd 1939, štampan je uporedo tekst »Plana« i »Načertanija«.

faktičko regulisanje neće biti moguće nezavisno od BiH. Uočivši tu povezanost, glasoviti naučnik Jovan Cvijić je 1908. zaključio da su BiH »najvažnije oblasti i za rešavanje srpsko-hrvatskog i time jugoslovenskog pitanja«.²)

Ovaj tekst iz razumljivih razloga nema pretenzija da detaljnije analizira i dokazuje tezu o istorijskom oblikovanju BiH u društvenu posebnost sui generis. Ipak, neophodno je izložiti izvjesne relevantne indikate u prilog te teze i time je nešto preciznije fiksirati, s obzirom na to da će ona unekoliko fungirati kao premisa u daljoj obradi teme ovog rada.

Raznovrsni faktori konstituisanja BiH u određenu zajednicu pripadaju sferama materijalne i duhovne stvarnosti u dosta dugom vremenskom rasponu. Čini se opravdanim da tragove — ma koliko bili blijedi — ranofeudalnog mentaliteta koji se formirao u jednom jeretičkom gnijezdu aktivnog otpora pritiscima ortodoksnog hrišćanstva iz svih pravaca i tradicije srednjovjekovne državnosti ne treba posve ignorisati pri istraživanju korijena geneze bosansko-hercegovačke samosvojnosti. Ovi naši krajevi su se mnogočime izdvajali iz reda ostalih balkanskih provincija Turskog Carstva. Vjekovna uloga, prvo ofanzivne baze, a kasnije granično-odbranbenog područja osmanske imperije uslovala je ovdje stvaranje i održavanje specifičnog režima. Posljednjih decenija turske vladavine BiH je bila administrativno-upravna jedinica sa manje-više ustaljenim granicama. Teritorijalni kontinuitet je zadržan i u razdoblju od 1878. do 1918. g., s tim što je BiH u Habzburškoj Monarhiji imala izuzetan status — bila je corpus separatum, u kome se nakon aneksije obrazuju i stanovite samoupravne institucije.³) Potkraj 1918. u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba, uređenoj u duhu principa federacije, BiH je, u nepromijenjenom teritorijalnom opsegu, jedna od njenih ravnopravnih članica sa vlastitim autonomnim organima, uključujući i vladu⁴) čije se akcije protežu čak i na spoljnopolitički teren.⁵)

Premda po obimu, socijalnom karakteru i ishodu različite, česte bune i ustanci takode imaju udjela u nastajanju bosansko-hercegovačkog idioma. Iz tog kruga ne treba izuzeti ni antireformni pokret konzervativne vlastele u prvoj polovini XIX vijeka, koja supstrat teorijske osnove svoje klasne poli-

²) J. Cvijić: *Govori i članci*, Beograd 1921, str. 216. — Ovo Cvijićevo zapažanje apostrofira i dr. Vladimir Dedijer u svojoj studiji »Sarajevo 1914«, Beograd 1966, str. 612.

³) Naš aspekt navedenih činjenica ne remeti saznanje da je takav položaj BiH u doba austrougarske uprave rezultirao prvenstveno iz »pat-pozicije« u rivalitetu između Beča i Pešte.

⁴) Dr Hamdija Kapidžić na osnovu bogate izvorne građe izvodi ovakav zaključak: »Iako je imenovana uz saglasnost Središnjeg odbora Narodnog vijeća u Zagrebu, bosanska vlada je stvarno bila autonomna za vrijeme svoje dvomjesečne djelatnosti.« (Dr H. Kapidžić: *Rad Narodnog vijeća SHS BiH u novembru i decembru 1918. g.*, Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH (dalje: Glasnik...), knj. III, Sarajevo 1963, str. 149—150.)

⁵) Petog novembra 1918. Narodna vlada SHS u BiH uputila je protestnu notu vladama Italije, Francuske, Velike Britanije i SAD povodom okupacije jugoslovenskih oblasti od strane talijanskih trupa. (F. Šišić: *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914—1919.* (dalje: *Dokumenti...*), Zagreb 1920. g., izd. »Matica Hrvatske«, str. 229—230 i dr. D. Janković — dr B. Krizman: *Građa o stvaranju jugoslovenske države 1. I — 20. XII 1918.* (dalje: *Građa...*), tom II, Beograd 1964, izd. Instituta društvenih nauka, str. 485.)

tike izražava devizom »bošnjaštva«.⁶) Simptomatičan je i javni apel sveštenika Muje Mehovića iz 60-tih godina prošloga stoljeća. On kategorički diferencira BiH od Turske i poziva domaće stanovništvo na zajednički oružani ustanak da »od sebe otklonimo osmanlijske nečovječne postupke i skinemo s vrata njihove terete... Bosna i Hercegovina će se na taj način riješiti turskih lanaca.«⁷)

Sa stanovišta predmeta koji se razmatra vrlo su značajni i izvjesni momenti iz ustanka 1875—1878. Predstavnici ustanika su na posebnoj skupštini 1878. izabrali Privremenu narodnu bosansku vladu i izdali proglas, u kojem se kaže »da narod bosanski niti je želio kad niti pak želi da postane sastavni dio ma koje druge države«. Oni vide dvije mogućnosti za ispunjenje svojih zahtjeva. Prioritet daju ujedinjenju »sa ostalim srpskim zemljama«, a u drugoj varijanti za »narod bosanski« traže »potpunu slobodu i samoupravu.«⁸) Memorandum ustanika Kongresu u Berlinu 1878. sadrži slične stavove. I tu se na prvo mjesto stavlja tendencija prisajedinjenja Bosne Srbiji, a ukoliko to ne dođe u obzir, zahtijeva se autonomija sa pravom da »sama Narodna bosanska skupština bira bosanskog guvernera.«⁹) Grupa socijalista u ovom ustanku, januara 1876, objavljuje program čiji je cilj oslobođenje Bosne i Hercegovine koja bi u personalnoj uniji sa Srbijom imala samostalnu skupštinu sa zakonodavnim ingerencijama, vladu i druge samoupravne institucije.¹⁰) Dvije godine kasnije centralna ličnost ove grupe Vasa Pelagić u Pismu begovima i ostalim Bošnjacima Muhamedove vjere, odbacujući austrougarsku okupaciju BiH, nudi dva rješenja: prvo je uključivanje u srpsku državu, a u drugom se iznosi uvjerenje da »možemo sami za sebe državu urediti.«¹¹) Pelagić je već 1874. razradio jedan projekt uređenja oslobođene BiH u Poslanici prijateljima ugnjetene braće u Turskoj. On je tu izgleda imao u vidu jednu vrstu konfederativnog odnosa BiH i Srbije.¹²)

Otada se ideja autonomije BiH gotovo nije gasila. Ona se — u bezbrojnim kombinacijama i verzijama, nejednako motivisana, lansirana od različitih socijalnih i političkih grupa i od pojedinaca koji su nerijetko stajali na dijametralno suprotnim pozicijama — javljala u Bosni i Hercegovini i van nje sve do 1943. godine. Ovdje je nepotrebno tu pojavu rasčlanjavati i sistematski pratiti, ali nije suvišno podsjetiti da se u ovom ili onom kontekstu i obliku ideja autonomije BiH susreće u Sanstefanskom mirovnom ugovoru i u planovima pojedinih struja unutar BiH u danima smjene okupatora 1878. g.¹³),

⁶) Neki autori (Dragoljub Pavlović, Hamdija Kreševljaković, Safvetbeg Bašagić i dr.) na osnovu jednog savremenog izvještaja iz Dalmacije pripisuju pokretu Huseinbega Gradaševića autonomistički program. Dr. Avdo Sućeska tu tvrdnju dosta ubjedljivo opovrgava. (Dr. A. Sućeska: *Ajani*, Sarajevo 1965, izd. »Naučno društvo BiH«, str. 214—216.)

⁷) Šaban Hodžić: *Poziv Hodže Muje Mehovića upućen bosanskim muslimanima i hrišćanima*, Glasnik..., knj. I, Sarajevo 1961, str. 330, 331.

⁸) Milorad Ekmečić: *Ustanak u Bosni 1875—1878*, Sarajevo 1960, izd. »Veselin Masleša«, str. 327.

⁹) Isto, str. 350—351.

¹⁰) Isto, str. 143—144.

¹¹) Isto, str. 356.

¹²) Isto, str. 68—69. i M. Ekmečić: *Program Vase Pelagića iz 1874. godine o oslobođenju BiH*, »Pregled« — Sarajevo, br. 5/1958.

¹³) Hamdija Kreševljaković: *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, Sarajevo 1937, str. 4; Vl. Skarić: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937, str. 265.

u dugim višekratnim raspravama i obilnoj korespondenciji najviših državnih organa i funkcionera Habzburške Monarhije o položaju Bosne i Hercegovine tokom čitavog perioda austrougarske uprave u ovim krajevima,¹⁴⁾ u tekstu sporazuma Firdus—Tuzlić—Jeftanović—Sola 1902. godine,¹⁵⁾ u sarajevskoj rezoluciji srpskih političkih grupa i u programu Srpske narodne organizacije 1907.¹⁶⁾ itd. Ideja autonomije BiH se u formi sugestija ili eksplicitnih zahtjeva sa više strane učestalo ističe potkraj prvog svjetskog rata i u periodu živih diskusija o uređenju Kraljevine SHS, što, između ostalog, ukazuje: pismo člana Jugoslovenskog odbora Nikole Stojanovića premijeru Srbije Nikoli Pašiću od maja 1917. godine,¹⁷⁾ agitacija dobrovoljca-disidenta Dušana Semiza u Odesi jula 1917. godine,¹⁸⁾ izjava grupe srpskih socijalista 1917. u Francuskoj, koja djeluje kao Komitet SSDP,¹⁹⁾ diskusija predsjednika Jugoslovenskog odbora dr Ante Trumbića na Krfskoj konferenciji 1917. g.,²⁰⁾ mišljenje Frana Supila o organizaciji buduće jugoslovenske države od 22. jula 1917. godine,²¹⁾ spisak mirovnih uslova («Nakaz») Petrogradskog sovjeta, koji je M. I. Skobeljev trebalo da iznese na savezničkoj konferenciji u Parizu 22. novembra 1917. g.,²²⁾ pismeni predlog Stjepana Radića na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća 23. novembra 1918,²³⁾ kao i mnoštvo načelnih napisa i ustavnih projekata nekoliko političkih grupacija i pojedinaca u prvim godinama postojanja Kraljevine SHS.²⁴⁾

Iako izlazi iz okvira ove teme, interesantno je još napomenuti da u vrijeme sklapanja sporazuma Cvetković—Maček ponovo oživljava rasprava o položaju BiH. Tada Jugoslovenska muslimanska organizacija aktuelizira dio

¹⁴⁾ U razgovorima i prepisci državnika Austro-Ugarske dominirali su predlozi da se BiH podijeli između Austrije i Ugarske ili da se direktno ili indirektno — preko Hrvatske — uključi u ugarski dio Monarhije. (Dr H. Kapidžić: *Hercegovački ustanak 1882*, Sarajevo 1958; Isti: *Austrougarska politika u BiH i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Godišnjak Istorijskog društva BiH (dalje: Godišnjak...), sv. IX, Sarajevo 1958; Isti: *Pripremanje ustavnog perioda u BiH 1908—1910*, Godišnjak..., sv. X, Sarajevo 1959; Isti: *Diskusije o državnom položaju BiH za vrijeme austrougarske vladavine — pokušaji aneksije*, Glasnik... knj. IV—V, Sarajevo 1965, i dr.; Dr Ferdo Hauptmann: *Kombinacije oko državnom položaja BiH na početku I svjetskog rata*, Godišnjak..., sv. XI, Sarajevo 1961; Dr Bogdan Krizman: *Stvaranje jugoslovenske države*, »Historijski pregled«, br. 3—4, Zagreb 1958.)

¹⁵⁾ Vl. Skarić, O. Nuri-Hadžić, N. Stojanović: *BiH pod austrougarskom upravom*, Beograd 1938, str. 96.

¹⁶⁾ Isto, str. 113 i 115. Povodom tzv. ustavne ankete početkom 1909. Srpska narodna organizacija je posredstvom dr Nikole Stojanovića ponovila da je jedan od njenih principijelnih zahtjeva »potpuna autonomija Bosne i Hercegovine«. (Dr H. Kapidžić: *Pripremanje ustavnog perioda u BiH 1908—1910*, Godišnjak... sv. X, Sarajevo 1959, str. 135). — Poslije 1909. srpska građanska politika u BiH to stanovište više oficijelno javno ne zastupa.

¹⁷⁾ Dr N. Stojanović: *Jugoslovenski odbor (članci i dokumenti)*, Zagreb 1927, izd. »Nova Evropa«, str. 42.

¹⁸⁾ Dr B. Hrabak: *Delatnost članova udruženja »Ujedinjenje ili smrt« u Rusiji 1915—1918. god.*, Istorija XX veka, Zbornik radova VII, Beograd 1965, str. 222.

¹⁹⁾ *Srpski socijalistički pokret za vreme I svjetskog rata* — materijali, Beograd 1958, str. 236.

²⁰⁾ *Krfska konferencija*, Beograd 1924, str. 56—57.

²¹⁾ F. Šišić: *Dokumenti...* str. 312—313.

²²⁾ Dr D. Janković: *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917*, Beograd 1967, str. 350—351 i 357; Džon Rid: *Deset dana koji su potresali svet*, Beograd 1952, str. 296.

²³⁾ F. Šišić: *Dokumenti...* str. 271.

²⁴⁾ O tome će više biti riječi u daljem tekstu.

svog programa koji se odnosi na autonomiju BiH;²⁵⁾ renomirani univerzitet-ski profesor dr Živojin Perić 1940. godine zagovara potrebu preustrojstva Jugoslavije u saveznu državu u kojoj bi BiH bila jedna od sedam autonomnih, zapravo federalnih jedinica.²⁶⁾ Specijalni osvrt, koji se na ovom skupu očekuje, zaslužuje predratni kurs komunista u rješavanju bosansko-hercegovačkog pitanja na principu autonomije. Takav stav je najavljen javnim istupom naprednog pokreta bosansko-hercegovačkih studenata, a Pokrajinska konferencija KPJ za BiH 1940. zaključuje da je »Narodna autonomija BiH jedino pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa.«²⁷⁾ U toku rata 1942. godine Veselin Masleša ponavlja to gledište ocjenom da je nedosljedna politika »begovata« prije rata otežavala »stvarnu borbu za autonomiju Bosne i Hercegovine, koja je mogla jedino da se vodi na osnovu bratstva i solidarnosti između Srba, Hrvata i muslimana u Bosni i Hercegovini, što je jedino moguće i pravilno rešenje celog nacionalnog kompleksa Bosne i Hercegovine.«²⁸⁾

Zbog mnogih okolnosti u koje spadaju i jaka migraciona kretanja, napose usljed dugotrajne stagnacije i opšte zaostalosti privrede, u BiH se nisu mogli susteći svi potrebni uslovi da njeno društvo tokom XIX vijeka poprimi fizionomiju adekvatnu tipu savremenih razvijenih evropskih zajednica. Međutim, tadašnja slika ekonomske situacije nije tako nepovoljna kako je obično prikazuju na osnovu površnih posmatranja. Dosada poznati autentični izvori posredno svjedoče da je u Bosni i Hercegovini već polovinom 60-tih godina prošlog stoljeća znatan nivo dostigla i tržišna proizvodnja koja je svugdje u svijetu koheziono djelovala na sredinu u kojoj se razvija. Bosna i Hercegovina je u to doba bila izvoznik i uvoznik većih količina roba i te transakcije pretežno obavljala, — ne sa turskim pokrajinama u zaleđu, — već preko zapadnih granica turskog carstva.²⁹⁾ Začeci industrijalizacije i osjetan globalni privredni napredak na raskrsnici vijekova umnožavao je i očvrstno vezivno tkivo bosansko-hercegovačke zajednice čija složena socijalna, konfesionalna i nacionalna struktura uslovljava višesmjerna strujanja, ali istovremeno predstavlja i svojevrsnu originalnost koja potcrtava osobenost Bosne i Hercegovine.

Iz pojedinih navoda u izloženoj materiji je vidljivo da u minulom stoljeću nije ostalo nezapaženo da Bosna i Hercegovina nije bezlični naseljeni geografski prostor. Još dva markantna svjedočanstva iz XIX vijeka zavređuju pažnju. Ljudevit Gaj je stanovništvo BiH svrstao u kategoriju posebnih »grana« ilirskog »koljena«.³⁰⁾ Početkom 70-tih godina Svetozar Marković — premda inficiran nacionalističkom građanskom teorijom o srpskom karakteru BiH — je, uočavajući naglašene bosansko-hercegovačke specifikke, predviđao za buduću uvećanu srpsku državu, sastavljenu od Srbije, BiH i Crne Gore,

²⁵⁾ Dana Begić: *Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković—Maček*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo, sv. II, Sarajevo 1966. str. 177—190.

²⁶⁾ Dr Živojin M. Perić: *Jugoslovenska savezna država*, »Pravna misao« — separat, Beograd 1940, str. 5, 6—8.

²⁷⁾ »Proleter« — organ CK KPJ, god. XV, br. 9-10-11/1940.

²⁸⁾ V. Masleša: *Dela*, knj. II, Sarajevo 1954, izd. »Svjetlost«, str. 161.

²⁹⁾ Dr Milorad Ekmečić: *Spoljni faktori u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1848—1878*, Jugoslovenski istorijski časopis (dalje: JIČ), br. 3/1964, str. 32—33.

³⁰⁾ Dr Jaroslav Sidak: *Jugoslavenska ideja u ilirskom pokretu*, JIČ, br. 3/1963, str. 37.

»savežno ustrojstvo, gde bi svaki od ova tri glavna dela srpskog naroda u Turskoj imao svoje samostalno unutrašnje uređenje i gde bi se samostalno razvijao«.³¹⁾

Prezentirana fragmentarna faktografija očigledno ne osvjetljava, još manje dokazuje — što i nije osnovni cilj ovoga rada — formiranost društvenog individualiteta BiH posljednjih decenija XIX i početkom XX vijeka, ali ukazuje na jedan red fakata kojima je samo takva ili bar približno takva bosansko-hercegovačka konstitucija mogla da bude objektivna pretpostavka.

— ◇ —

Pod jesen 1918. misija grofa Tise i carev Manifest, pun obećanja da će se u Habzburškoj Monarhiji uvesti demokratski federativni sistem, bili su posljednji neuspjeli pokušaji spasavanja Austro-Ugarske od rasula i sloma. Sutrđan nakon proglašenja nezavisne Čehoslovačke Republike, 29. oktobra Sabor Hrvatske izglasava odluku o raskidu svih odnosa sa Austro-Ugarskom. Istog dana je, u uslovima simultanog uspona nacionalnooslobođilačke borbe i socijalnog previranja, zaživjela i samostalna Država Slovenaca, Srba i Hrvata u kojoj je domaća buržoazija Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Vojvodine prvi put u svom vijeku postala neposredni nosilac vlasti. Bosna i Hercegovina je bila jedan od sastavnih dijelova Države SHS sa širokim autonomnim pravima³²⁾ i proporcionalnim udjelom u zajedničkim organima te nove državne tvorevine na jugoslovenskom području.

Na jugoslovenskom planu dvomjesečni interval prije prvodecembarskog akta vodeći krugovi u Kraljevini Srbiji i Državi SHS iskoristili su za prikupljanje političkih poena i osvajanje što povoljnijih pozicija u završnoj fazi pregovora o ujedinjenju. Bosna i Hercegovina je bila u fokusu te igre. Potkraj novembra i prvih dana decembra lokalna narodna vijeća u Bosanskom Novom, Bosanskoj Gradiški, Tešnju, Bosanskoj Krupi, Prnjavoru, Banja Luci, Sanskom Mostu, Tesliću, Glamoču, Višegradu, Jajcu, Gacku, Trebinju, Konjicu, Livnu i još nekim mjestima proglasila su direktno prisajedinjenje Srbiji.³³⁾ S razlogom se smatra da je ova tendencija rezultat »posrednog rada« srpske vlade.³⁴⁾

Čim je 1. decembra 1918. godine proklamovano ujedinjenje, a zatim obrazovan zajednički ministarski savjet, Narodno vijeće SHS je lišeno funkcije nosioca suverene vlasti, ovlaštenja pokrajinskih vlada su znatno ograničena, mnoga njihova odjeljenja reducirana i sl. Ubrzano uvođenje centralizma, praćeno praksom narušavanja nacionalne ravnopravnosti, pospješava političku diferencijaciju. Uskoro su se razlučili frontovi pristalica i protivnika centralističkog uređenja države. Njihove preteče nalazimo i u prošlosti

³¹⁾ Dr Vasa Čubrilović: *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, str. 304.

³²⁾ Da je i formalno-pravno na zvaničnom mjestu autonomni status BiH bio priznat, svjedoči, npr., sljedeći zaključak sjednice Središnjeg odbora Narodnog vijeća u Zagrebu 3. novembra 1918. g.: »Uzima se do znanja i odobrenja imenovanje autonomnih vlasti u Sloveniji i Bosni«. (Dr. D. Janković — dr B. Krizman: *Grada o stvaranju jugoslovenske države*, tom II, Beograd 1964, str 465.)

³³⁾ Janković—Krizman: *Grada...*, tom II, str. 662, 683 i dr.; Dr Janković: *Društveni i politički odnosi u Kraljevini SHS uoči stvaranja SRPJ(k)*, Istorija XX veka, I, Beograd 1959, str. 68; Dr. H. Kapidžić: *Rad Narodnog vijeća BiH...*, Glasnik..., knj. III, Sarajevo 1963, str. 290—291.

³⁴⁾ Dr D. Janković: Cit. djelo, str. 67—68; Dr. H. Kapidžić: Cit. članak, str. 291. — Tu pretpostavku potkrepljuju izvještaji i instrukcije vojvoda Stepe Stepanovića i Živojina Mišića od novembra 1918. (Janković—Krizman: *Grada...*, tom II, str. 495, 469. i 622.)

među dobronamjernim propagatorima udruživanja jugoslovenskih i balkanskih naroda, kao i među vanjugoslovenskim faktorima koji su planirali prekrajanje političke mape jugoistočne Evrope. Letimična retrospekcija pokazuje da su i tada prevladavale anticipacije složenog državnog sistema. Polovinom XIX vijeka u širim kombinacijama evropske politike probila se ideja o jugoslovenskoj i balkanskoj federaciji.³⁵⁾ Nedugo zatim ruski car Nikola I je odobrio projekt stvaranja balkanske federacije koju bi sačinjavalo pet područnih monarhija konstituisanih na nacionalnoj osnovi.³⁶⁾ Velikodržavni plan Svenjemačkog saveza, izgrađen početkom 90-tih godina, predviđao je obrazovanje posebne jugoslovenske jedinice pod njemačkim protektoratom. U nju je trebalo da uđe Hrvatska, BiH, Srbija i Crna Gora.³⁷⁾ U isto doba dozrijevala je i kasnije se razgranavala u više modaliteta koncepcija trijalističkog uređenja Habzburške Monarhije u postojećem ili proširenom teritorijalnom obimu.

Pravci socijaldemokratije u Srbiji, BiH, donekle i u Makedoniji su skoro čitavu deceniju bili zaneseni imaginacijom o federaciji balkanskih republika.³⁸⁾ Njihovi drugovi u Sloveniji i Hrvatskoj do podkraj rata traže rješenja u granicama Austro-Ugarske, da bi potom — samo nekoliko mjeseci prije ostalih lidera radničkog pokreta iz cijele Kraljevine SHS — akceptirali ozvaničeni nacionalni unitarizam. Prije svjetskog rata korektiv ovih iluzija, odnosno zablada bile su samo izuzetne oštroumne ličnosti. Jovan Skerlić je 1910. godine, doduše kad se već razišao sa Srpskom socijaldemokratskom partijom (SSDB) pisao: »Sama stvarnost upućuje Južne Slovence, da se na osnovu pune verske i nacionalne ravnopravnosti grupišu u jednu veliku celinu«. Za njega jugoslovenstvo »u religioznom pogledu znači punu toleranciju i ravnopravnost, a u politici autonomiju i federalizam.«³⁹⁾ Ivan Cankar je u predavanju s temom »Slovinci i Jugosloveni« 1913. nadvisio svoju socijaldemokratsku stranku pronicanjem u političku suštinu jugoslovenskog pitanja i projekcijom samostalne »savezne jugoslovenske republike.«⁴⁰⁾ Prema dru Vladimiru Dedijeru i mnogi pripadnici Mlade Bosne su bili »ubeđeni republikanci« i željeli »stvaranje južnoslovenske federacije.«⁴¹⁾

Događaji u toku svjetskog rata, naročito 1917—1918, stavljali su u izgled rasplet jugoslovenskog problema. Što se rat bližio kraju i te šanse postajale realnije, krug pobornika jugoslovenskog okupljanja se širio. Odgovori na pitanje kako treba da izgleda skorašnja jugoslovenska zajednica su sve brojniji i određeniji.

³⁵⁾ A. Dž. P. Tejlor: *Borba za prevlast u Evropi — Predgovor dr M. Ekmečića*, Sarajevo 1968, str. 10.

³⁶⁾ Isto, str. 10.

³⁷⁾ Dr Mirjana Gross: *Novi radovi o svenjemačkoj ideji prije I svjetskog rata*, JIČ, br. 1—2/1966, str. 128.

³⁸⁾ Tog ideala se ne odriču ni 1918. (Janković—Krizman: *Grada...*, tom II, str. 676—679; »Glas slobode« — Sarajevo, članak »Nacionalno ujedinjenje«, 2. XI 1918) — F. Markić, a prema nekim izvorima i T. Kaclerović i D. Popović u Stokholmu su 1917. iznosili gledišta o jugoslovenskom pitanju koja odstupaju od proklamovane politike socijaldemokratskih partija BiH i Srbije. — Za balkansku federaciju su bili i vođa socijaldemokratske ljevice u Bugarskoj Georgij Dimitrov i njemački socijalista Herman Vendel. (Vlado Strugar: *Socijal-demokratija o stvaranju Jugoslavije*, Beograd 1965, str. 79. i 127.)

³⁹⁾ Glasnik jugoslovenske omladine — Pariz, br. 6/1919.

⁴⁰⁾ Zgodovinski arhiv KPJ, tom V, Beograd 1951, str. 258.

⁴¹⁾ Dr. V. Dedijer: *Sarajevo 1914*, Beograd 1966, str. 345, 353 i 627.

Već u jesen 1914. Siton Watson je izložio plan o federativnom uređenju jugoslovenske države. Članice federacije, među njima i BiH, sačuvala bi »postojeće političke institucije«. Što se tiče Bosne, Watson ukazuje i na mogućnost da bi ona mogla »preferirati integralnu uniju sa Srbijom i Crnom Gorom«. ⁴²⁾ Krajem 1914. urednik londonskog Tajmsa H. V. Stid smatrao je obrazovanje »konfederacije Južnih Slovena« poželjnim. ⁴³⁾ Povećanim interesom u Velikoj Britaniji za perspektivu naših zemalja ⁴⁴⁾ inspirisan je i kongres Laburističke partije početkom 1918. godine da se u svojoj rezoluciji založi za obrazovanje balkanske federacije. ⁴⁵⁾ U redovima veoma brojne jugoslovenske emigracije u Rusiji vladala su neujednačena mišljenja. Nasuprot unitarističkim, velikosrpskim i separatističkim stanovištima, aprila 1917. vojničko vijeće Prve dobrovoljačke divizije izjasnilo se za ujedinjenje svih Južnih Slovena u balkansku federativnu republiku; ⁴⁶⁾ grupa od 150 oficira-disidenata u julu 1917. daje javnu izjavu u kojoj kažu: »Naš ideal je federativna Jugoslavija«; ⁴⁷⁾ list jugoslovenskih komunista u Sovjetskoj Rusiji »Revolucija« 28. aprila 1918. donosi članak »Naš program« gdje se u spisak ciljeva stavlja i demokratsko republikansko uređenje države Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i pravo svake pokrajine da samostalno upravlja domaćim poslovima. ⁴⁸⁾ Nešto ranije, u periodu između februarske i oktobarske revolucije, i divergentne političke struje u Rusiji se osvrću na savremeni jugoslovenski problem. Na primjer, ministar spoljnih poslova Miljukov je u martu 1917. u ime Privremene vlade saopštio: »Mi hoćemo da se stvori Jugoslavija, solidno organizovana. Mi ćemo da podignemo oko slavne Srbije jednu neprolaznu branu protiv njemačkih ambicija na Balkanu.« ⁴⁹⁾ Jurij Kamenjev u proboljševičkom listu »Pravda« jula 1917. piše da je pružanje pomoći izgradnji balkanske federativne republike dužnost ruskog revolucionarnog pokreta. ⁵⁰⁾ Trocki je, kao komesar za inostrane poslove, u decembru 1917. uputio notu vladama Antante, gdje se nedvosmisleno brani »pravo samoopredeljenja za Elzas-Lotaringiju, Poznanjsku, češku i Jugoslaviju«. ⁵¹⁾ Nešto određenije o sovjetskom odnosu prema BiH dalo bi se naslutiti iz Pašićevog pisma poslaniku Spalajkoviću krajem novembra 1917. Predsjednik srpske vlade traži u pismu da se u tajnosti prikupe preciznija obavještenja u Petrogradu »da li pod autonomnim položajem Bosne i Hercegovine podrazumevaju da ta pokrajina bude pod nečijim, i pod čijim, suverenitetom ili pak da bude zasebna,

⁴²⁾ A. Dž. P. Tejlor: *Borba za prevlast u Evropi — Predgovor Dr. M. Ekmečića*, str. 18.

⁴³⁾ D. Šepić: *Srpska vlada, Jugoslovenski odbor i pitanje kompromisne granice s Italijom*, JIC, br. 3/1964, str. 38.

⁴⁴⁾ Siton Watson tvrdi da se prije rata u Velikoj Britaniji manje od 20 ljudi ozbiljnije zanimalo za jugoslovenske narode. (R. V. Siton Vaston: *O jugoslovenskoj politici*, »Nova evropa«, br. 9, knj. II, 11. juna 1921, str. 325—329.)

⁴⁵⁾ *Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata — materijali*, str. 369.

⁴⁶⁾ V. Strugar: *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, str. 287.

⁴⁷⁾ Dr B. Hrabak: *Delatnost članova udruženja »Ujedinjenje ili smrt« u Rusiji 1915—1918*, str. 225.

⁴⁸⁾ V. Strugar: *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, str. 301.

⁴⁹⁾ Dr. D. Janković: *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917*, str. 48. — Petnaest dana kasnije Miljukov se korigirao. Nije spominjao Jugoslaviju, samo je dao podršku Srbiji da ostvari »sve njene nacionalne aspiracije«. (Isto, str. 49.)

⁵⁰⁾ Dr B. Hrabak: *Delatnost članova ...*, str. 220.

⁵¹⁾ Janković—Krizman: *Građa ...*, str. 20.

nezavisna država.«⁵²⁾ Ukoliko Pašić nije ovdje o zvaničnom stavu Sovjetske Rusije zaključivao na osnovu ranije pomenutog »Nakaza« Petrogradskog sovjeta, koji u tački 5. kaže: »Bosna i Hercegovina neka budu autonomne«,⁵³⁾ nego po nekom službenom dokumentu novijeg datuma, onda nije teško nazrijeti da je sovjetska spoljna politika neposredno nakon oktobarske revolucije nabacila ideju o autonomnom statusu Bosne i Hercegovine.

Jugoslovenski iseljenici u Americi su gotovo bez iznimke tokom rata neprekidno aktivno zastupali jugoslovensku orijentaciju. Među njima je prevladavalo antimonarhističko raspoloženje,⁵⁴⁾ a socijalistička struja jugoslovenske kolonije u SAD, pod vodstvom Etbina Kristana, opredijelila se za uspostavljanje federativne republike Jugoslavije.⁵⁵⁾ Komitet Srpske socijaldemokratske partije u Francuskoj, krajem jula 1917, potvrđuje svoju privrženost rezoluciji Balkanske socijalističke konferencije 1910. i izjavljuje da je »jedino zdravo i demokratsko rješenje Balkanskog pitanja konfederacija slobodnih balkanskih naroda.«⁵⁶⁾ Jugoslovenska federativna republika u sklopu balkanske konfederacije je stanovište Jugoslovenske socijalističke omladine koje je izneseno u jednom apelu polovinom novembra 1918. godine u Parizu.⁵⁷⁾ »Glasnik jugoslovenske omladine« — organ središnjeg odbora Jugoslovenskih studenata u Francuskoj, u aprilu 1919. objavljuje članak M. Iveša pod naslovom »Federalizam i centralizam«. Autor kategorički pobija cjelishodnost centralističkog uređenja jugoslovenske države i predlaže šemu federativne organizacije, po kojoj bi opšti poslovi: odbrana, spoljna politika, finansije i sl. bili u nadležnosti zajedničkih centralnih organa, a sve ostale kompetencije u djelokrugu zemaljskih sabora koji će imati zakonodavnu vlast i svoje izvršne organe — zemaljske vlade. Iveša, koji se ovim napisom praktično javlja kao jedan o prvih neslužbenih predlagača koncepcije ustava tek formirane Kraljevine SHS, ne precizira unutrašnju strukturu federacije, ali načelno isključuje omeđavanje njenih članica po »plemanskim ili čak verskim« kriterijima, nego je za podjelu na »socijalno-ekonomske jedinice, koje će biti sposobne da žive i rade.«⁵⁸⁾

Ova i mnoga druga porijeklom slična gledišta stvarala su određenu atmosferu, ali s obzirom na to da su iza njih mahom stajali drugostepeni, međusobno nepovezani, pa stoga još manje uticajni faktori, odlučujuće determinante fizionomije jugoslovenske države potekle su iz cjelokupnosti odnosa društvenih snaga ovog područja i složenih evropskih kretanja u tadašnjem razdoblju. Ni ovaj insert prošlosti jugoslovenskih naroda nije nastajao van ukupnih tokova istorije, kojima imperijalistički rat nameće svoju logiku i principe.

Krfska konferencija (15. juna — 20. jula) 1917, čiju je funkciju u stvaranju jugoslovenske zajednice historiografija odredila, utvrdila je izvjesna načela buduće države. Puna jednodušnost učesnika konferencije u manifestovanju volje da se izvrši ujedinjenje nije obezbijedila saglasnost i u pristu-

⁵²⁾ Dr D. Janković: *Jugoslovensko pitanje ...*, str. 357.

⁵³⁾ Dž. Rid: *Deset dana ...*, str. 296.

⁵⁴⁾ Janković—Krizman: *Građa ...*, tom II, str. 444—448.

⁵⁵⁾ D. Šepić: *Jugoslovenski pokret i Milan Marjanović 1901—1919*, Zbornik Histo-rijskog instituta Jugoslavenske akademije, st. III, Zagreb 1960, str. 556; Dr D. Jan-ković: *Jugoslovensko pitanje ...*, str. 383.

⁵⁶⁾ *Srpski socijalistički pokret ...*, materijali, str. 236.

⁵⁷⁾ Isto, str. 230—231.

⁵⁸⁾ »Glasnik jugoslovenske omladine« — Pariz, br. 6/1919.

pima svim konkretnim pitanjima. Glatko je primljena mononacionalna doktrina: Ni monarhističkom obliku vladavine sa dinastijom Karađorđevića nije bilo oponencije, ali su nastupila razmimoilaženja čim se zašlo u raspravu o unutrašnjem uređenju države. Od centralizmu naklonjene većine vidno se odvajao dr Ante Trumbić, predsjednik Jugoslovenskog odbora. Ovaj umjereni liberal se ograđuje od federalizma,⁵⁹⁾ no nije ni za potpuno prenebravanje tradicija i neodložno likvidiranje zatečenih samoupravnih institucija u pojedinim područjima. U tom kontekstu o BiH je rekao: »Bosna i Hercegovina ima neki zaseban položaj, koji ne predstavlja nikakav ideal onoga naroda. Ali imade pozitivnu stranu, da ionako kako je udešen, taj narod živi jednim svojim životom i svojom organizacijom. Ima tamo jedna zakonodavna vlast sa autonomijom, koja je politički skućena, ali je zakonski jaka. Kad bi rešili da sve to treba ukinuti, ja mislim da bi se naišlo na nezadovoljstvo i velike teškoće na polju ujedinjenja.«⁶⁰⁾ Takvi pogledi i rezonovanja su bila neprihvatljiva za pobornike centralizma, za Nikolu Pašića posebno, jer je on svakako imao u vidu nezvaničan sporazum sa nekim članicama Antante iz 1915. godine, po kome je Bosna i Hercegovina prepuštena Srbiji.⁶¹⁾ Da bi uklonio svaku eventualnu međunarodnopravnu smetnju realizaciji te kombinacije, Pašić će početkom 1918. godine diplomatskim i drugim kanalima pokrenuti akciju za »dezaneksiju« BiH.⁶²⁾ Većina predstavnika BiH u Jugoslovenskom odboru i oko njega, koji su pozvani da saraduju u toj kampanji srpske vlade, odbili su svaki angažman u provođenju programa o prikljućenju BiH Srbiji, vjerni svom ranijem dogovoru da »uvek zastupaju integralno, a ne delomićno ujedinjenje našega naroda, ne upuštajući se na platformu prisajedinjenja same B. i H. po nevolji...«⁶³⁾

⁵⁹⁾ Federalizmu je već tada stavljena odiozna etiketa separatizma i sl. Poslije ujedinjenja 1918. u novinskim i drugim polemikama, čak i u Konstituenti, federalističke i sve druge izrazitije anticentralističke tendencije su dobijale još negativniju političku kvalifikaciju, čime je na njihove nosioce vršen snažan moralno-plisoholški pritisak. Na primjer, poslanik dr Ante Dulibić je na sjednici Ustavnog odbora 1921. u jednom momentu izavio: »Kad sam govorio o autonomijama, opazio sam, da je ta reć jedna vrsta strašila«. (Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, sv. I, str. 125.) — Ljuba Davidović je u načelnoj debati o predlogu ustava u Skupštini ocijenio da »autonomije nose klicu raspada državnog«. (Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, knj. I, Beograd 1921, sv. br. 8, str. 4.) — Edo Lukinić je istom prilikom rekao: »Separatizam se sastoji ne samo u zahtevu federacije nego i u zahtevu odvojenog mišljenja Jugoslovenskog kluba, da se izvrši delegacija zakonodavne vlasti pokrajinama«. (Isto, sv. br. 10, str. 20.) — Sam Trumbić je u Konstituenti na takve optužbe reagirao primjedbom: »Ne činimo pravo jedni drugima kada zbog razmimoilaženja u mišljenjima idemo tako daleko, pa dovodimo eventualno u pitanje i intencije patriotske pojedinih elemenata, koji zastupaju jedno, drugo ili treće mišljenje«. (Govor dr Ante Trumbića izrečen na sjednicama 23. i 25. aprila 1921. Ustavotvorne skupštine u Beogradu povodom generalne rasprave o Ustavu (dalje: Govor Trumbića...), Zagreb 1921, str. 15.) — I prije izbora za Ustavotvornu skupštinu 1920. insinucije na adresu anticentralista su bile uzele toliko maha, da je ugledni radikalni prvak dr Lazar Marković osjetio potrebu da u jednom članku — doduše namijenjenom inostranim čitaocima — piše o »preterivanjima« koja su otišla »tako daleko da je svaki decenralista bio izložen riziku da bude obeležen neugodnim nazivom protivnika narodnog jedinstva«. (Dr Lazar Marković: *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914—1929)*, Beograd 1935, str. 113.)

⁶⁰⁾ *Krfska konferencija*, Beograd 1924, str. 56.

⁶¹⁾ Dr B. Krizman: *Stvaranje jugoslovenske države*, str. 169.

⁶²⁾ Janković—Krizman: *Grada...*, tom I, str. 44—45, 48—49, 59—60.

⁶³⁾ P. Slijepčević: *BiH u Svetskom ratu*, »Napor BiH za oslobođenje i ujedinjenje

Pošto se na Krfskoj konferenciji nisu mogla dovoljno uskladiti gledišta o unutrašnjoj organizaciji jugoslovenske države, pribjeglo se sinkretizmu koji je u tački 13. Deklaracije izražen formulacijom: »Ustav će dati narodu i mogućnost da razvija svoje posebne energije, u samoupravnim jedinicama, obeleženim prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama.«⁶⁴⁾

Mada je već u junu 1916. godine istupio iz Jugoslovenskog odbora i teško obolio, Frano Supilo je ostao veliki autoritet u jugoslovenskom pokretu. Svjesna toga, srpska vlada je posredstvom svog poslanika u Londonu — izgleda — uoči Krfske konferencije zatražila od njega mišljenje o ustrojstvu buduće zajedničke države. Vjerovatno još neobaviješten o sadržaju Krfske deklaracije, Supilo je 22. jula 1917. izradio projekt koji jugoslovenskoj državi, u stvari, određuje federativnu strukturu. Pored centralnog parlamenta i vlade kojima se povjerava vođenje zajedničkih poslova, ta skica predviđa postojanje autonomnih skupština i njihovih izvršnih organa za Srbiju sa Banatom, Hrvatsku sa Dalmacijom, Slavonijom i Istrom, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru.⁶⁵⁾

Za praćenje dinamizirane javne diskusije o organizaciji jugoslovenske države nakon Krfske konferencije predavanje dr Lazara Markovića o toj temi, održano u Ženevi polovinom 1918, izdan je izvor važnih obavještenja. Bliski saradnik Nikole Pašića, Marković tu iznosi lično gledište i čitavu panoramu drugih mišljenja i predloga koji su se u to vrijeme javili. On se u uvodnom dijelu izlaganja načelno neutralno postavlja prema centralističkom ili federalističkom uređenju zajedničke države da bi odmah zatim Srbiju predstavio kao »stožer oko koga će se ujedinjenje izvesti«,⁶⁶⁾ i time joj predodredio primat u jugoslovenskoj zajednici. Pozivajući se na zaključke Krfske konferencije o monarhističkom obliku vladavine, republikansku formu je potpuno isključio, a za 13. tačku Krfske deklaracije je rekao da »dopušta i tumačenje u smislu tzv. federativne države sa vrlo jakim istaknutom federativnom vlašću.«⁶⁷⁾ Nakon teorijske interpretacije razlika između administrativne i državno-pravne autonomije, Marković se, uz suzdržane komentare, osvrće na izvjestan broj aktuelnih planova o strukturi jugoslovenske države. Prvo je citirao Engleza G. Tejlora, koji je u svom djelu »Budućnost Jugoslovena« (London 1917) izrazio mišljenje »da je jedinstvena država sa čisto administrativnim autonomijama za Jugoslovane najidealnije rešenje, pod uslovom da to hoće narod.«⁶⁸⁾ Takođe Englez Artur Evans je novinskim člankom polovinom januara 1918. preporučio »jednu vrstu organizacije, koja mnogo liči na savez država, ali koja nije čista savezna država.«⁶⁹⁾ Prestonica cjeline bi bio Beograd, a za sjedišta regija čiji sabori nemaju istostepene zakonodavne kompetencije predviđa Ljubljanu, Zagreb, Split, Karlovci ili Novi Sad, Niš ili Kragujevac, Skoplje, Podgoricu, Sarajevo i Mostar.⁷⁰⁾ List Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje »Ujedinjenje« od jula 1918. u stavovima Krfske dekla-

nje« Sarajevo 1929, str. 264 i 266; Dr D. Janković: *Jugoslovensko pitanje...*, str. 414.

⁶⁴⁾ *Krfska konferencija*, str. 7.

⁶⁵⁾ F. Šišić: *Dokumenti...*, str. 312—313.

⁶⁶⁾ Dr L. Marković: *O organizaciji naše buduće države*, Ženeva 1919, str. 11.

⁶⁷⁾ Isto, str. 15.

⁶⁸⁾ Isto, str. 16—17.

⁶⁹⁾ Isto, str. 17. — Ovdje Evans ne pravi potrebnu distinkciju između konfederacije i federacije.

⁷⁰⁾ Isto, str. 17.

racije vidi »sretnu soluciju« između »pravog centralističkog i federalističkog sistema«. Autor napisa se izjašnjava za regionalne autonomije, a glavni razlog za protivljenje federalizmu čudnom logikom otkriva u opasnosti da bi u tom sistemu Srbija kao »najjača, bogatija i uopšte ekonomski snažnija od svih ostalih pokrajina« zauzela dominantnu poziciju u jugoslovenskoj državi.⁷¹⁾ Starčevićancima Marković pripisuje sklonost trijalizmu i krutost u insistiranju na hrvatskoj državnosti.⁷²⁾ Dr Mirko M. Kosić u knjizi »Die Südslawenfrage«, objavljenoj u Cirihi, predlaže stvaranje savezne države sa autonomnim jedinicama koje bi se formirale »na osnovu privrednih, kulturnih, geografskih, plemenskih i po mogućnosti konfesionalnih elemenata«.⁷³⁾ Na kraju predavanja, prije nego što je u zaključku ipak preferirao centralistički koncept, dr Lazar Marković je kritički ocijenio istupanja opozicionara dr Bože Markovića. Dr Boža Marković je tražio da se prilikom odlučivanja o unutrašnjoj organizaciji zajedničke države uvažavaju »sve prilike i okolnosti pod kojima se do sada živelo, mentalitet, koji je stolecima stvaran, i istorijske činjenice, koje su sinteza čitavog istorijskog razvitka pojedinih delova našega naroda.«⁷⁴⁾

U drugoj polovini 1918. uslijedili su poznati odlučujući događaji. Proboj solunskog fronta i dalje uspješne vojne operacije podigle su moralni prestiž Srbije. Međutim, formiranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba i ekonomska superiornost tog područja nad iscrpljenom i razrušenom Srbijom uslovljava izvjesno pomjeranje gravitacionog središta jugoslovenskog jedinstva prema zapadnim krajevima, tako da je monopol Srbije na misiju tvorca jugoslovenske državne zajednice izgubio svoju pređašnju apsolutnu vrijednost. Vladajući krugovi Srbije su morali sada da dijele ovu ulogu sa »prečanskom« buržoazijom koja je naročito potkraj 1918. ojačala svoje pozicije (na primjer, Ženevska konferencija i slično). Ipak Narodno vijeće, zbog spoljne opasnosti, prijetjećeg razvoja socijalnih kretanja u zemlji i nehomogenosti vodeće garniture u Zagrebu nije uspjelo da se uzdigne do nivoa ravnopravnog partnera srpskoj vladi. Ono je sticajem tih okolnosti prisiljeno na koncesije i odricanja. Ali ni tada, a specijalno nakon relativne stabilizacije situacije, hrvatska i slovenačka nacionalna buržoazija, kao i dio građanske strukture u BiH, nije bila voljna da tek prigrabljenu vlast potpuno i trajno prepusti drugoj strani koja neprikriveno nastoji da iskoristi trenutna preimućstva i u zajedničkoj državi sebi osigura položaj primus inter pares. Stoga će političke snage iz Hrvatske, Slovenije, djelomično i iz Bosne i Hercegovine biti glavni protagonisti anticentralističke struje, dok većina srpske buržoazije, gonjena impulsima svoje klasne prirode ka ekspanziji, energično odbija decentralizaciju koja bi je sputavala. Da bi ostvarile svaka svoje pretenzije i izbjegle rizik izolacije od narodnih masa koje su željele jugoslovensku zajednicu, nacionalne buržoazije svih jugoslovenskih naroda su radile na stvaranju zajedničke države. Uz rijetke izuzetke, doktrinu nacionalnog unitarizma su sporazumno proklamovale i zastupale pošto se međunarodna verifikacija jugoslovenskog programa, — osobito s obzirom na nenaklonjenost velikih saveznika tendencija-

⁷¹⁾ Isto, str. 18.

⁷²⁾ Isto, str. 19.

⁷³⁾ Isto, str. 21.

⁷⁴⁾ Isto, str. 22. — Dr Boža Marković je smatrao da je centralizam »štetan«, da su upravne autonomije »polumere«, a »autonomije sa zakonodavnom vlašću su neophodne«. (Dr Lazar Marković: *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje*, str. 70.)

ma razbijanja Austro-Ugarske, — mogla postići linijom najmanjeg otpora pod uslovom da se ta jugoslovenska nastojanja podvedu pod opštepriznati princip nacionalne države, odnosno načelo jedna nacija — jedna država. Teorija o nacionalnoj integralnosti Srba, Hrvata i Slovenaca, razumije se, ima i druge motive. Njeno lansiranje i ozvaničenje je služilo i političkim ciljevima pristalica centralizma. Naša novija historiografija, međutim, najčešće previda da nacionalni unitarizam nije bio samo stvar kombinatorike ili uvjerenja političara, već prije toga i teza tadašnje nauke.

Dani uoči proglašenja prvodecembarskog ujedinjenja 1918. protekli su u Bosni i Hercegovini u znaku socijalno-političke napetosti i iščekivanja odluka na relaciji Država SHS — Kraljevina Srbija kojoj se priključuju Crna Gora i Vojvodina. Vršene su pripreme da njihovim primjerom pođe i BiH. Dok su sve bosansko-hercegovačke građanske političke snage, povezujući se sa svojim istomišljenicima u Zagrebu i Beogradu ili radeći relativno samostalno, nastojale da se uključe u državni mehanizam i preko njega djeluju, Socijaldemokratska stranka je ostala pri svojoj prvobitnoj odluci nekolaboracije sa Narodnom vladom i Narodnim vijećem. Ona je taj stav zauzela već 6. oktobra 1918. na konferenciji u Zagrebu, gdje se desolidarisala sa socijaldemokratima iz Slovenije i Hrvatske koji su zastupali suprotno gledište.⁷⁵⁾ Njeni razlozi su bili principijelne i praktične prirode. U novoformiranim tijelima vlasti gledala je organe klasnog protivnika od koga se mora vidno distancirati da bi izbjegla svaku odgovornost za njihovu politiku i sačuvala nezavisnost u borbi za interese proletarijata.⁷⁶⁾ Osmog novembra jedna delegacija Socijaldemokratske stranke BiH je pred plenumom Narodnog vijeća i vlade pročitala listu svojih zahtjeva u kojima se traži da »Antantne imperijalističke vojske« (tu se isključuju trupe »jugoslovenskog porijekla«) napuste jugoslovensku teritoriju, da se izvrši demobilizacija, da se garantuju demokratske slobode svim građanima, obave slobodni izbori za ustavotvornu skupštinu i vrate na posao progonjeni i otpušteni radnici. Spisak socijalnih zahtjeva imao je deset tačaka. U pogledu pregovora o miru, navedeno je da socijaldemokratija neće priznati nijednu odluku »svjetskog mirovnog kongresa na kome će ti predstavnici (kapitalističkog društva) rješavati o sudbini naroda prema svojim kapitalističkim interesima.«⁷⁷⁾ U odvojenoj rezoluciji na pomenutoj zagrebačkoj konferenciji početkom oktobra bosansko-hercegovački socijaldemokrati dosta precizno definišu kakvu državnu organizaciju žele, pri čemu su manifestovali i svoje shvatanje nacionalnog pitanja. Oni su se izjasnili »za Balkansku federativnu republiku, u kojoj će Srbi, Hrvati i Slovenci, kao potpuno kulturno i politički ujedinjena jugoslovenska nacija, ući u federativnu zajednicu sa ostalim balkanskim narodima: Bugarima, Rumunima, Grcima i Arbanasima, u kojoj će Makedonija činiti samostalnog člana federacije.«⁷⁸⁾ Prema tome, država koja je uspostavljena na jugoslovenskom području krajem 1918. nije zadovoljavala Socijaldemokrat-

⁷⁵⁾ Arhiv KP BiH, tom II, Sarajevo 1951, str. 300—302; F. Šišić: *Dokumenti...*, str. 169—170.

⁷⁶⁾ »Glas slobode« Sarajevo, br. 83, od 23. oktobra 1918, br. 85 od 30. oktobra 1918, br. 86, od 2. novembra 1918. i dr.

⁷⁷⁾ Isto, br. 88, od 9. novembra 1918.

⁷⁸⁾ Isto, br. 87, od 6. novembra 1918.

sku stranku BiH, pa ona odbija svako neposredno angažovanje u konsolidaciji Države SHS i poslije Kraljevine SHS, što ne treba poistovećivati sa učesćem te partije u stvaranju jugoslovenske zajednice. U čitavoj prethodnoj deceniji uzajamnost jugoslovenskih naroda je bila jedna od osnovnih preokupacija socijaldemokrata ovog područja. Sa ostalim radničkim organizacijama jugoslovenskih zemalja oni su toj zajednici vrlo mnogo doprinijeli, za razliku od nosilaca nacionalističke politike koja će je objektivno razbijati.⁷⁹⁾

Nastupi vanbosanskih faktora na političku scenu BiH, specijalno prisustvo srpskih trupa⁸⁰⁾ i emisara srpske vlade (dr Milan Pećanac), kao i refleksije širih zbivanja pospješuju disperziju unutrašnjih snaga koje će se zbog usitnjenosti i vlastite nemoći da izdejtstvuju rješenja u skladu sa svojim parcijalnim interesima, po pravilu staviti pod okrilje svojih moćnijih saveznika iz Srbije i Hrvatske i ubuduće djelovati kao njihove političke transmissije. Disparatne akcije predstavnika tih struja paralisaće vidniji uticaj iz Bosne i Hercegovine na tekuće jugoslovenske događaje, pa i na odluke o njenom položaju u zajedničkoj državi.

Oktobarski proglas emigrantske vlade crnogorskog kralja Nikole, u kome se traži da »jugoslovenska zajednica bude konfederacija«⁸¹⁾ potpuno je zasjenjen savremenim baražom mnogo autoritativnijih predloga o uređenju države. U Narodnom vijeću SHS tokom druge polovine novembra užurbano su vršene završne predradnje za konačni dogovor o ujedinjenju. Najviše se raspravljalo o platformi koju je trebalo zastupati u Beogradu. Poslanik srpske Vrhovne komande u Zagrebu Dušan Simović je 18. novembra u svom izvještaju istakao zaokupljenost Narodnog vijeća problemom uređenja zajedničke države. On tvrdi da je potpredsjednik ovog tijela i šef Starčevićeve stranke prava dr Ante Pavelić u jednom govoru, naslanjajući se na Krfsku deklaraciju, izložio koncepciju o državi koju bi sačinjavalo sedam »autonomnih oblasti«: Slovenija, Hrvatska (uža), Dalmacija, BiH, Vojvodina sa Sreмом, Srbija sa Crnom Gorom i Makedonija.⁸²⁾ Na odlučujućoj sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS 23—24. novembra 1918, posljednjoj uoči upućivanja delegacije u Beograd, usvajanju definitivnog stava ovog visokog foruma Države SHS prethodila je žučna debata. Pristalicama bezuslovnog ujedinjenja, kao i onima koji su bili za utvrđivanje samo nekih najopštijih principa i uzusa odlučno su se usprotivili zastupnici shvatanja da se pri sklapanju predstojećeg istorijskog aranžmana moraju jasno odrediti zajedničke obaveze. Najrazrađenije predloge za provizorno uređenje države do donošenja

⁷⁹⁾ Poslanik KPJ Sima Marković je na sjednici Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS 1921. godine tu istorijsku istinu izrazio ovim riječima: »Naša partija je bila ta koja je više uradila pripremajući narodno ujedinjenje nego mnoge od onih partija koje nas danas krste antinarodnim i antidržavnim elementima.« (*Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, Beograd 1921. g., knj. I, sv. br. 10, str. 8.)

⁸⁰⁾ Srpske jedinice je pozvala zvanična delegacija koja je upućena iz Sarajeva, a njihov ulazak u BiH i ostala područja Države SHS legalizovao je saveznički Vrhovni ratni savjet na zahtjev predstavnika Srbije. (Dr B. Krizman: *Stvaranje jugoslovenske države*, str. 190—191.)

⁸¹⁾ Jagoš Jovanović: *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje 1948, str. 427. — Drugi izvori i literatura kazuju da se kralj Nikola izjasnio za jugoslovensku federaciju. (Janković—Krizman: *Grada...*, tom II, str. 449; B. Hrabak: *Oktobarska revolucija i stvaranje Jugoslavije*, »Pregled« br. 11—12/1967, str. 428.)

⁸²⁾ Janković—Krizman: *Grada...*, tom II, str. 605.

trajnih rješenja koja će ustavom dati konstituanta, podnijeli su Zemaljska vlada za Dalmaciju i Stjepan Radić. U prvom se predviđa zajednički zakonodavni organ sastavljen od predstavnika Narodnog vijeća, skupštine Srbije, Crne Gore i Jugoslovenskog odbora u Londonu; regentstvo se povjerava Aleksandru Karađorđeviću; Državna vlada bi pored predsjednika i deset ministara imala i državne tajnike, — po jednog za Srbiju, Hrvatsku sa Slavonijom, Dalmaciju, BiH, Sloveniju i eventualno i za Crnu Goru i Vojvodinu. U Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu i Sarajevu, te možda Cetinju i Novom Sadu postojale bi zemaljske vlade. Zemaljska vlada za Dalmaciju je u ovom predlogu na neodređeno vrijeme predvidjela zadržavanje administrativnih organizacija po pokrajinama.⁸³⁾ Stjepan Radić je projektovao saveznu državu⁸⁴⁾ na čelu sa regentskim triumviratom koji imenuje zajedničku vladu sa samo tri resora: za vanjske poslove, odbranu i narodnu prehranu. Vlada je odgovorna »narodnom ili vrhovnom vijeću« u koje Narodna skupština Srbije, Sabor Hrvatske i Slovenski Narodni svet delegiraju po 10 predstavnika, Sabor BiH četiri, a Crna Gora, Dalmacija, Vojvodina i Istra po dva zastupnika. Sve poslove van utvrđenih nadležnosti centralne vlade i dalje će obavljati posebne »državne autonomne vlade« za Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju sa Crnom Gorom i »pokrajinske vlade« za BiH, Dalmaciju i Vojvodinu. Ove vlade su odgovorne predstavničkim tijelima svake od navedenih zemalja.⁸⁵⁾

Potkraj debate posebna komisija je izradila zaključak sa instrukcijama (Naputak) delegaciji Narodnog vijeća, koja je dobila ovlaštenje da u Beogradu perfektuira sporazum o ujedinjenju. Taj dokumenat, usvojen s jednim glasom protiv (Stjepan Radić), sadržavao je i koncepciju privremenog uređenja države, koja je vrlo slična izloženom predlogu Zemaljske vlade za Dalmaciju.⁸⁶⁾ Krnje izaslanstvo Narodnog vijeća SHS obavilo je u Beogradu neobično brzo razgovore s predstavnicima srpske vlade i postiglo sporazum čiji smisao nije obuhvatao veći dio »Naputka«. Adresa koju je u ime Narodnog vijeća 1. decembra pročitao regentu Aleksandru dr Ante Pavelić samo jednom nenaglašenom rečenicom izražava želju Narodnog vijeća da ostanu »na snazi pod kontrolom državne vlade dosadani autonomni administrativni organi, koji će za svoje uređivanje biti odgovorni i autonomnim predstavništvima.⁸⁷⁾ Regent Aleksandar je u odgovoru potpuno zaobišao taj zahtjev i prejudicirao ne samo monarhističku formu vladavine nego i državnu strukturu, proglašavajući »jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.«⁸⁸⁾

Razdoblje od donošenja ovog akta do izglasavanja Vidovdanskog ustava pravna literatura naziva prelaznom fazom državnopravnog provizorijuma. Prvi potezi dekretirane vlade Kraljevine SHS, koja je u odsustvu skupštine imala odriježene ruke, bili su usmjereni na uvođenje centralizma. U nizu antiteza tim mjerama marta 1919. godine iz Pariza stiže predlog o demokratskom uređenju jugoslovenske države na bazi »upravne decentralizacije« sa oblas-

⁸³⁾ F. Šišić: *Dokumenti...*, str. 268—269.

⁸⁴⁾ Zapisničar ove sjednice je ocijenio da Radićev »predlog predstavlja krajnji separatizam«. (Janković—Krizman: *Grada...*, tom II, str. 641.)

⁸⁵⁾ F. Šišić: *Dokumenti...*, str. 271. — Pada u oči da je Radić iznijansirao dvije grupe. U prvoj su Slovenija, Hrvatska i Srbija, sa višim rangom, a u drugoj ostale. To će biti karakteristično i za projekt ustava Hrvatske republikanske seljačke stranke 1921. godine.

⁸⁶⁾ F. Šišić: *Dokumenti...*, str. 274—276.

⁸⁷⁾ Isto, str. 281.

⁸⁸⁾ Isto, str. 282.

nim (pokrajinskim) i nižim samoupravnim jedinicama. Izjavu je potpisalo 19 poznatih javnih radnika (J. Cvijić, A. Trumbić, J. Smodlaka, F. Šišić, V. Stajić, F. Barac i drugi)⁸⁹⁾ od kojih su neki već u oktobru 1918. g. sudjelovali u osnivanju efemerne Jugoslovenske Demokratske Lige u Francuskoj. Liga je propagirala ujedinjenje i decentralizovanu državu sa zajedničkim tijelima za obavljanje opštih poslova, dok bi se ostale ingerencije prepustile »pojedini-
nim krajevima, kako bi se samostalno razvijali prema svojim posebnim potrebama.«⁹⁰⁾ Akcija izdavača »Pariškog predloga« stimulisala je i u Bosni i Hercegovini aktivno opredjeljivanje za i protiv centralizma. Ta diferencijacija je počela i ranije u već prilično rascjepkanoj političkoj strukturi ove zemlje. U januaru i februaru 1919. g. predstavnici centralistički usmjerene srpske građanske politike (M. Srškić i L. Dimović) održavali su agitacione skupštine a ministar Svetozar Pribičević je za vrijeme boravka u Sarajevu ispomagao okupljanje procentralističkih snaga.⁹¹⁾ Pribičevićeva misija u BiH je prvenstveno bila vezana za osnivanje Jugoslovenske demokratske stranke. Ova nova partija, nastala početkom 1919. udruživanjem više političkih grupacija, programski je zastupala državni centralizam »sa administrativnom decentralizacijom, ali ne prema starim oblastima, nego prema ekonomskim potrebama.«⁹²⁾ Inače politički konkurent demokratske partije, ali u ovom razdoblju koncentracije pristalica centralizma, njena snažnija i netolerantnija saveznica — Narodna radikalna stranka je zauzela »tvrdi« kurs. Velikodržavne ambicije radikalskih vrhova i određene šire spoljno-političke kombinacije Pašiću su bile dovoljni razlozi da isključi svaki kompromis sa anticentralistima.⁹³⁾ Plenum Glavnog odbora Narodne radikalne stranke prilikom niveliranja programa 26. septembra 1920. centralističku organizaciju države podiže na nivo partijskog cilja.⁹⁴⁾ Osnivačka skupština Jugoslovenske muslimanske organizacije polovinom februara 1919. se deklarirala za zajedničku jugoslovensku državu pod skiprom Karađorđevića,⁹⁵⁾ a 20. oktobra 1920. program-ska osnova je dopunjena zaključkom čija je intencija »autonomija pokrajina prema dosadašnjim geografskim granicama sa pokrajinskim saborima i njima odgovornim pokrajinskim vladama.«⁹⁶⁾ Do tog stanovišta se došlo procjenom

⁸⁹⁾ Isto, str. 325—329.

⁹⁰⁾ Josip Horvat: *U zajedničkoj državi*, »Obzor 1860—1935«, Zagreb 1936, str. 112.

⁹¹⁾ P. Slijepčević: *BiH u Svetskom ratu*, *Napor BiH...*, str. 275—276.

⁹²⁾ St. Stanojević: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatska-slovenačka*, I knj., str. 578; Dr D. Janković: *Društveni i politički odnosi u Kraljevini SHS...*, str. 114.

⁹³⁾ Pravo naroda na samoopredjeljenje koje je revolucija 1917. afirmisala u tadašnjem svijetu i njime dogradila kodeks demokratije Pašić nije javno dovodio u pitanje, ali je zazirao od univerzalne primjene tog principa.

⁹⁴⁾ St. Stanojević: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, III knj., Zagreb 1928, str. 452.

⁹⁵⁾ *Statut i program Jugoslovenske muslimanske organizacije*, Sarajevo 1919. g., str. 2.

⁹⁶⁾ *Statut i program JMO*, Sarajevo 1922, str. 2. — Taj zaključak inicira lider JMO dr Mehmed Spaho svojom izjavom: »Mi smo za jedinstvo države, ali u isto vrijeme i za široke autonomije. Mi smo za monarhiju i za narodnu dinastiju Karađorđevića, kako je to i u našem programu rečeno. Protivni smo plemenskim autonomijama; a za autonomiju smo pokrajina po dosadašnjim geografskim granicama... Mi smo dakle za jedan parlament, koji će rješavati o pitanjima koja su u cijeloj državi zajednička, i za pokrajinske sabore, koji će da rješavaju o ostalim pitanjima i njima će pokrajinske vlade odgovarati.« (»Pravda« — Sarajevo, br. 110 od 26. oktobra 1920. g.)

da JMO može samo u okviru integralne Bosne i Hercegovine uspostaviti ravnotežu sa suparničkim partijama i zadobiti značajniji udio u autonomnim upravnim tijelima ove »pokrajine«. Hrvatska seljačka stranka je svoje prvobitno načelo »federativne ili savezne Jugoslavije«⁹⁷⁾ ubrzo razvila u plan svojevrsne forme jugoslovenske konfederacije. Međutim, uticaj ove opozicione partije do 1921. nije osjetnije dopirao u BiH. Mnogo više popularnosti među bosansko-hercegovačkim Hrvatima tada je uživala Hrvatska težačka stranka organizaciono vezana za Hrvatsku zajednicu, odnosno Narodni klub koji ulazi u predizbornu kampanju 1920. s parolom federalizma.⁹⁸⁾ Vodeća savremena radnička politička formacija SRPJ(k) se u akcionom programu 1919. ograničila na stav: »Jedna nacionalna država sa najširokom samoupravom oblasti, okruga i opština«.⁹⁹⁾ U skladu sa radikalizacijom svoje političke platforme, nadahnuti vjerom u perspektivu svjetske revolucije i prožeti karakterističnim proleterskim inklinacijama ka širim sistemima, jugoslovenski komunisti su sljedeće godine postavili kao cilj stvaranje Sovjetske Republike Jugoslavije koja će sa susjednim zemljama obrazovati sovjetsku balkansko-podunavsku republiku »sastavni dio međunarodne sovjetske republike«.¹⁰⁰⁾

Još dok kontrastna stanovišta o unutrašnjoj organizaciji tek uspostavljene države nisu bila definitivno uobličena i konfrontirana u široj javnosti, tokom prve polovine 1919. u dva maha je pripremano oktroidisanje privremenog ustava Kraljevine SHS, koji — budući da je bio gotovo doslovna kopija ustava Srbije iz 1903. — sankcioniše strogi centralizam. Prvi pokušaj je djelo Protićevog kabineta, a drugi put ulogu proklamatora privremenog ustava trebalo je da preuzme Privremeno Narodno Predstavništvo formirano pretežno administrativnim putem.¹⁰¹⁾ Pošto su ti manevri prejudiciranja državnog uređenja propali, donošenje ustava je prepušteno regularnoj parlamentarnoj proceduri.

Izrada kompletnih nacrtu ustava Kraljevine SHS počela je 1920. u državnoj administraciji i van nje. Kratkotrajna vlada Ljube Davidovića dospjela je samo da obaveže ministra pravde da predloži listu stručnjaka za ustavnu komisiju. Davidovićev nasljednik Stojan Protić bio je mnogo poduzetniji. U njemu se još krajem 1918. kristalisala zamisao da jugoslovenska država treba da bude »ustavna i parlamentarna demokratska monarhija sa širokom opštinskom, sreskom, okružnom i pokrajinskom samoupravom, s jednim zakonodavstvom, u glavnim osnovnim linijama, za sve grane državnog života.«¹⁰²⁾ Takvim pogledima Protić se udaljavao od radikalske linije rigoroznog centralizma i izazvao podozrenje šefa svoje stranke. U svojstvu premijera 1920. Protić je izradu prednacrtu ustava povjerio grupi eksperata (Slobodan Jovanović, Ladislav Polić, Kosta Kumanudi, Bogumil Vošnjak i Lazar Marković). Oni su polovinom aprila završili svoj posao. U njihovom tekstu neki članovi su alternativno postavljeni, a izvjesna najdelikatnija rješenja su ostala otvorena. Na primjer u prvom stavu člana 4, gdje se govori o podjeli Kralje-

⁹⁷⁾ »Slobodni dom« — Zagreb, br. 41/1920.

⁹⁸⁾ Hrvoje Matković: *Hrvatska zajednica, Istorija XX veka*, sv. V, Beograd 1963, str. 59.

⁹⁹⁾ *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, Beograd 1950, str. 14.

¹⁰⁰⁾ Isto, str. 35.

¹⁰¹⁾ Branislav Gligorijević: *O pokušaju da se oktroiše Privremeni ustav Kraljevine SHS 1919*, JIČ br. 3—4/1966, str. 105—118.

¹⁰²⁾ Janković—Krizman: *Grada...*, tom II, str. 541.

vine SHS na pokrajine, namjerno su izostavili njihovo nabranjanje.¹⁰³⁾ Komisija se složila da pokrajine imaju svoje birane skupštine i izvršne odbore, ali B. Vošnjak je izdvojenim mišljenjem zahtijevao precizniju razradu i proširenje nadležnosti pokrajinskih organa.¹⁰⁴⁾ Nezadovoljan rezultatom rada stručne komisije, Protić je sam — sada kao ministar za Konstituantu u prvoj vladi Milenka Vesnića — napravio po vlastitoj koncepciji novi nacrt ustava za koji kaže da je »jednim neurednim putem« izašao u javnost. Uvjeravajući kasnije druge da mu je »polazna tačka... bila ne dirati, bar u početku, mnogo u ono što se zateklo«¹⁰⁵⁾ on je član 4. svog projekta formulisao ovako: »Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca deli se na pokrajine ili oblasti, okruge ili županije, srezove ili kotare i opštine.

Pokrijne su: Srbija, Stara Srbija sa Makedonijom, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom, Istrom i Međumurjem, Bosna, Crna Gora sa Hercegovinom, Bokokom i Primorjem, Dalmacija, Srem s Bačkom, Banat, Slovenačka s Prekomurjem.«¹⁰⁶⁾

Povlačenjem vještačkih granica Protić je ustanovio devet upravno-administrativnih jedinica sa samoupravom oličenom u »pokrajinskim predstavništvima« koja stoje pod nadzorom države. Premda je ovaj projekat po riječima samog autora zasnovan »na unitarnom principu ili kako se u nas uobičajilo reći na principu jedne, jedinstvene države«,¹⁰⁷⁾ radikali su ga oglasili decentralističkim i odbacili.¹⁰⁸⁾ On je hladno primljen i u suprotnom taboru, jer nije zadovoljavao ni njihove težnje. Konstatacija u izvještaju vladine anketne komisije od 23. jula 1920. »da je koncepcija o pokrajinskoj samoupravi, onako kako ju je Protić predvidio svojim nacrtom ustava, u osnovi ocijenjena u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni kao podesna«¹⁰⁹⁾ praktično nije potvrđena. Protić se početkom 1921. upustio u otvorenu polemiku sa svojim kritičarima. Za tek objavljeni nacrt ustava Pašićeve vlade kao i njegov obrazac — Vesnićeve projekat, napisao je da »imaju u sebi mnogo birokratizma ili birokratskog centralizma i nedovoljno izražen princip samouprave koji danas sve više otima maha«.¹¹⁰⁾ Interesantno je da kao argument u prilog tvrdnje o razvijenosti autonomističkih raspoloženja koja je imao u vidu prilikom koncipiranja svog projekta ustava, Protić navodi jedan akt Zemaljske vlade BiH od 24. maja 1920. godine, gdje se protestuje zbog uređivanja centralnih organa na tlu BiH mimo lokalne vlade.¹¹¹⁾ Protić, međutim, očigledno nije konsekvantno slijedio vlastitu logiku, jer bi ga u protivnom ona svakako lišila rezona da svojim projektom ustava sugerira likvidaciju autonomija i

¹⁰³⁾ *Nacrt ustava po predlogu Stojana M. Protića*, Beograd 1920, str. 69.

¹⁰⁴⁾ Isto, str. 116—117.

¹⁰⁵⁾ S. Protić: *Vladin predlog Ustava — Jedna kritika*, Beograd 1921, str. 53.

¹⁰⁶⁾ *Nacrt ustava po predlogu Stojana M. Protića*, str. 1—2.

¹⁰⁷⁾ S. Protić: *Vladin predlog ustava...*, str. 8.

¹⁰⁸⁾ Vodstvo Radikalne stranke je i javno reagovalo na Protićevu koncepciju. Dr Lazar Marković je publikovao kritički intoniran članak pod naslovom »Pokrajinsko uređenje po ustavnom nacrtu Stojana Protića«. (*Novi život*, sv. II/1920, str. 65—69.)

¹⁰⁹⁾ *Nacrt ustava po predlogu Stojana M. Protića*, str. 125—126.

¹¹⁰⁾ S. Protić: *Vladin predlog ustava...*, str. 8.

¹¹¹⁾ Isto, str. 62. — Radikalni prvak u BiH Milan Srškić, koji je kao predsjednik Zemaljske vlade BiH prije nepunu godinu potpisao ovaj akt osporio je u Ustavotvornoj skupštini Protićevo tumačenje smisla i intencija tog dokumenta. (*Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, Beograd 1921, knj. I, sv. br. 9, str. 15.)

cijepanje i Bosne i Hercegovine iz koje su baš tih dana stizali njemu tako ubjedljivi dokazi o potrebi respektovanja »onoga što se zateklo«.

Radikali su i nakon Protićevog neuspjeha zadržali u najvišim državnim tijelima inicijativu u izradi ustavnih nacрта, čija je zajednička karakteristika naglašeni centralizam. Premijeru Milenku Vesniću se pripisuju dvije varijante projekta ustava (sa dvodomnim i jednodomnim sistemom), ministar u njegovoj drugoj vladi Lazar Marković samostalno je napisao još jedan, a onda je modifikacijom jedne od Vesnićevih verzija kabinet Nikole Pašića napravio nacrt ustava koji je službeno podnijet Ustavotvornoj skupštini.

Konsultacije u okviru same vlade presjekle su Vesnićevu akciju. Ministri Velizar Janković, Lazar Marković, Momčilo Ninčić, Svetozar Pribičević i još neki dali su ozbiljne primjedbe na izvjesna njegova rješenja, dok se ministar saobraćaja Antun Korošec, šef Slovenačke ljudske stranke (SLS) načelno razišao sa predlagračem. Vesnićevom centralizmu Korošec je suprotstavio princip pokrajinskih autonomija.¹¹² I nacrt Lazara Markovića je u novembru 1920. dezavuisan još užom internom anketom u kojoj su učestvovali Slobodan Jovanović i Stojan Protić.¹¹³ Konačno, Nikola Pašić je postigao saglasnost svoje radikalsko-demokratske vlade sa nacrtom ustava koji je redigovan po njegovim uputama. Taj nacrt se našao pred Konstituantom. Bio je nešto obimniji od Vesnićevog, a mnogo kraći od Protićevog. Propisivao je strogi centralizam koji isključuje sve što su radikali i demokrati obilježili neželjenim nasljeđem prošlosti u vidu »plemenskog« i »pokrajinskog partikularizma«. U VII odjeljku pod naslovom Upravna vlast čl. 62—66. utvrđuju lokalne upravne jedinice među kojima su oblasti najveće. Limitiran je broj oblasti (35), utvrđena donja, gornja i donja granica stanovništva u njima, taksativno navedeni poslovi oblasnih samouprava, ustanovljena institucija ukaznog oblasnog načelnika kome se dodjeljuje pravo kontrole lokalnih organa, kao i ovlaštenja da može stornirati njihove odluke.¹¹⁴

Relativno vrlo rano, čak prije Protića, dr Josip Smodlaka je publikovao »Nacrt Jugoslovenskog ustava« koji je datiran 25. marta 1920. godine. Autor svoje stanovište ovako obrazlaže: »Moje je duboko uvjerenje da naša država može biti jaka i zadovoljna, samo ako njeni dijelovi, u svim pitanjima opšteg državnog interesa, budu bezuslovno podvrgnuti snažnoj centralnoj vladi, a ako im se u svim drugim poslovima puste slobodne ruke i obezbijedi samostalni razvitak.«¹¹⁵ U preambuli svog nacрта Smodlaka je Bosnu i Hercegovinu svrstao sa Srbijom, Hrvatskom i drugim područjima u sastavne dijelove »Države Jugoslovenske«,¹¹⁶ koju dijeli u sljedećih dvanaest »samoupravnih pokrajina«: Podunavska Srbija, s glavnim gradom Beogradom; Vojvodina (Novi Sad); Slavonija (Osijek); Hrvatska (Zagreb); Slovenija (Ljubljana); Dalmacija (Split); Krajina (Banja Luka); Bosna (Sarajevo); Primorje (Dubrovnik); Raška (Novi Pazar); Moravska Srbija (Niš) i Makedonija (Skoplje).¹¹⁷ Pokrajine imaju svoje demokratske birane sabore i njihove egzeku-

¹¹² Arhiv Jugoslavije — Beograd (dalje: AJ), fond Jovana Jovanovića (dalje: FJJ), fascikl 146, 80/29/73—74.

¹¹³ Isto, 80/29/227—228 i 80/29/233.

¹¹⁴ S. Protić: *Vladin predlog ustava...*, str. 110—112.

¹¹⁵ Dr Josip Smodlaka: *Nacrt Jugoslovenskog ustava, Zagreb—Beograd 1920*, str. 3.

¹¹⁶ Isto, str. 9.

¹¹⁷ Isto, str. 18.

tivne organe — Pokrajinske uprave od četiri člana, na čijem čelu stoji od vladara imenovani Pokrajinski poglavica sa titulom koja odgovara istorijskoj tradiciji tog kraja (na primjer Veliki župan Krajiški, Ban Bosanski¹¹⁸). Broj poslanika u pokrajinskim saborima, kao i onih koje svaka pokrajina bira u centralno zakonodavno tijelo je utvrđen u srazmjeri sa brojem stanovnika te jedinice.¹¹⁹) Smoldaka je teritoriju BiH rasporedio u pet pokrajina: Krajina obuhvata i uži pojas teritorije zapadno od Une, a sjeverno od Save u nju ulazi i atar Gradiške; u Pokrajinu Bosnu uključio je i dio područja istočno od Drine, ali njenu posavsku zonu veže za Slavoniju, dok Semberiju pridodaje Podunavskoj Srbiji; gotovo čitava Hercegovina je spadala u Pokrajinu Primorje.¹²⁰) Autor ovog nacrtu ustava za svoj predlog diobe države na dvanaest pokrajina veli da: »odgovara geografskim, saobraćajnim i kulturnim prilikama naše zemlje kao i istorijskom razvitku našega plemena.«¹²¹) Za razgraničenje bosansko-hercegovačkog područja daje sljedeće tumačenje: »Prvobitnoj Bosni, danas u svojoj većini muslimanskoj, zemlji gudura i dolina, središte je u Sarajevu. Od nje se razlikuje Krajina, oko Banja Luke, stari Donji Krajevi, koje su bosanski Kraljevi pomalo otkidali od sredovečne Hrvatske. Njima su docnije srpski doseljenici dali posve novo lice, koje se razlikuje i od Bosne i od Hrvatske... Zeta i područje Neretve u zaleđu Dubrovnika, to je staro Primorje srpsko, po podneblju, čudi i običajima naroda tako različito od Raške.«¹²²)

Smoldakin projekt ustava, sa jakim uklonom ka federalističkoj koncepciji koja je, međutim, nedosljedno izvedena u jednu konstrukciju i potkrijepljena kompilacijom istorijskih, antropoloških, geografskih i drugi elemenata, nije imao značajnijeg odjeka. Razloge za to valjda treba najprije tražiti u faktu da je autor nastupao bez oslonca na neku jaču organizaciju, a da istovremeno svojim predlogom nije izrazio interese nijedne značajnije socijalne ili političke grupe.

Na kraju, u 1920. godini publikovan je još jedan nacrt ustava pod naslovom »Predlog ustava za Kraljevinu Veliku Srbiju«, koji otkriva ultrakstremnu poziciju pisca Radivoja Novakovića. Pošto je odredio da se država »svih Srba, Hrvata i Slovenaca« zove Kraljevina Velika Srbija, kao njeno znamenje predvidio srpsku nacionalnu zastavu, Novaković u čl. 10. svog projekta unosi: »Kraljevina Velika Srbija deli se na: okruge, srezove i opštine. — Ona je neotuđiva; ona je nedeljiva, jer se ne sme deliti na oblasti...«¹²³)

Slične nazore imala je i struja krajnjih nacionalista na području Bosne i Hercegovine.¹²⁴) Njihova, kao i uopšte političko propagandna aktivnost doživjela je za kratko vrijeme dvije kulminacione tačke. — Prvo u doba izbora za Konstituantu, pa ponovo u periodu procedure donošenja Vidovdanskog ustava.

Difuzna poglavito sitnosopstvenička sredina rastvarala se u mnoštvo političkih frakcija koje su najčešće nacionalističko-konfesionalnim devizama i

¹¹⁸) Isto, str. 60. i 66.

¹¹⁹) Isto, str. 60.

¹²⁰) Isto, Dodatak I i II.

¹²¹) Isto, str. 14.

¹²²) Isto, str. 14.

¹²³) Radivoje K. Novaković: *Predlog ustava za Kraljevinu Veliku Srbiju*, Beograd 1920. g., str. 5. i 6.

¹²⁴) Arhiv BiH — Zemaljska vlada Za BiH (dalje: ZVBiH), Prez. br. 4925/1921; »Srpska zora« — Sarajevo, br. 272 od 27. februara 1921. godine.

pod zaštitom jačih formacija van BiH tražile svoju afirmaciju. To je davalo osnova kalkulacijama da će BiH biti politički plijen pobjednika u duelu između najjačih nacionalnih buržoazija. Velikohrvatski elementi, natjerani u defanzivu, pretenzije na BiH privremeno potiskuju u intimna priželjkivanja, dok njihovi glavni konkurenti otvoreno ističu pravo na BiH i direktno posežu za njim. Vrhovi muslimanske građanske politike, svjesni svoje nemoći da ostvare prevlast na ovom području, manevrišu između dva fronta i nastoje da se održe na površini bosansko-hercegovačke, pa i jugoslovenske političke scene pridobijanjem muslimanske mase i potenciranjem svoje državotvornosti. Poslanik Husein Alić je tadašnju liniju Jugoslavenske muslimanske organizacije u članku »Muslimani i jugoslovenstvo« ovako izrazio: »Ako ikoja jugoslovenska pokrajina, a ono Bosna i Hercegovina je najnužnija jugoslovenskog nacionalizma, jer je to zemlja u kojoj se drži u ravnotežju srpstvo sa hrvatstvom, jer je to prijeporna zemlja srpstva i hrvatstva, a da prestane biti prijeporna, da se ne budemo svađali, je li Bosna srpska ili hrvatska, mi muslimani dovikujemo: Bosna je jugoslovenska, jer je i srpska i hrvatska.«¹²⁵⁾

Uz učešće 22 političke partije i grupe izbori za Konstituantu su provedeni 28. novembra 1920. g. U zamršenom spletu programa, ideja i obećanja iznošenih na zborovima i na stranicama nekoliko desetina listova koji su tada izdavani¹²⁶⁾ slabije upućeni građani su se teško snalazili i stoga mahom emotivno opredjeljivali. Odziv birača u BiH na izborima 1920. g. je bio iznad jugoslovenskog prosjeka. Ogromnu većinu glasova su dobile građanske nacionalno i vjerski obojene partije, a rezultati izbora pokazuju da su anti-centralistički nastrojene grupacije privukle veći dio bosansko-hercegovačkog biračkog tijela.¹²⁷⁾

Nakon konstituisanja Ustavotvorne skupštine i prestone besjede u kojoj je regent Aleksandar, stavlajući akcenat na značaj izrade ustava, više puta naglašavao pojam »jedna država«, »državno jedinstvo«¹²⁸⁾ plenum skupštine je 31. januara 1921. izabrao Ustavni odbor od 42 člana u kome su predstavnici radikala i demokrata imali brojčanu prevagu.¹²⁹⁾ Kao kontrapunkt petomjesečnoj debati o ustavu u Ustavnom odboru i na sjednicama Konstituante, u javnosti se produžava živa rasprava o definitivnom uređenju države. U skupštini i van nje i dalje je dominirala polemika između zastupnika i protivnika centralizma.

U vremenskom intervalu od decembra 1920. g. do juna 1921. (od otvaranja Konstituante do donošenja ustava) izvještaji lokalnih organa vlasti stalno registruju interesovanje stanovništva za ustavna rješenja.¹³⁰⁾ Poneki sreski ili okružni načelnici odstupili su od standardne formulacije »Narod nestrpljivo čeka donošenje ustava« i upuštaju se u ocjenu političke situacije sa svog stanovišta. Kotarski ured Mostara je u decembru 1920. godine javio: »Ispadi Radićevi u Zagrebu nijesu na ovdašnje pučanstvo imali nikakav važ-

¹²⁵⁾ »Pravda« — Sarajevo, br. 5 od 15. januara 1921. godine.

¹²⁶⁾ Potkraj prvog svjetskog rata na jugoslovenskoj teritoriji je ukupno izlazilo 85 listova, od toga u BiH 8; 1921. godine štampalo se 218 listova, od čega u BiH 25. (»Nova evropa«, knj. II, br. 13/1921. g., str. 496)

¹²⁷⁾ *Statistički pregled izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS. — Tabela Cjelokupan pregled u zemlji*, Beograd 1921, izd. Narodne skupštine.

¹²⁸⁾ *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 2, str. 8.

¹²⁹⁾ Isto, str. 16.

¹³⁰⁾ Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 271/1921, 300/1921, 5553/1921, 5602/1921. i dr.

niji uticaj i dok se među ovdašnjim Hrvatima Radićev separatizam osuđuje, žale isti što se neće udovoljiti njihovim željama za federalističko uređenje države.¹³¹⁾ Kotarski predstojnik iz Fojnice istu konstataciju saopštava ovako: »Najodlučnije se osuđuje politika Radićeve stranke i njegove separatističke ideje, jedino sam mogao da primijetim da su apsolutna većina za to, da se centralizam ne ostvari nego da se zadrže autonomije i dapače da se još većma prošire.«¹³²⁾ Početkom 1921. g. lokalne vlasti iz Ključa poručuju: »Sa sadašnjim načinom vladanja nije skoro nitko zadovoljan... Osobito su nezadovoljni muslimani... Oni jednodužno žele da Bosna i Hercegovina ostanu pokrajina za sebe sa širokom autonomijom, i boje se ako tako ne bude, jer da su onda oni izgubljeni.«¹³³⁾ Raspoloženje stanovništva u okolici Mostara načelnik je šablonski klasificirao: Srbi su za centralizam, a Hrvati i Muslimani za federalističko uređenje države.¹³⁴⁾ Okružni načelnik Lj. Vulović prikazuje prilike u Hercegovini marta 1921. u drugom svjetlu. Osobito je karakterističan njegov utisak da »mase narodne ne pokazuju osobito shvatanje i interesa za celu ovu borbu o Ustavu i ne pokazuju, da imaju osećaja ni za centralizam ni za federalizam ni za autonomizam, jer sasvim su druge prirode stvari, koje interesuju narodne mase.«¹³⁵⁾ Poslije sporazuma vladine radikalsko-demokratske koalicije sa Jugoslovenskom muslimanskom strankom u martu 1921. izvještaji iz srezova, naročito sa područja zapadne Bosne, najviše pominju javne protestne skupštine Saveza zemljoradnika protiv ustupaka u rješavanju agrarnog pitanja.¹³⁶⁾

Savremena štampa još reljefnije reflektuje postojeće kontraverze. Organ radikala u BiH »Srpska riječ«, raspirujući nacionalističku psihozu, traži da ime zajedničke države bude »Srbija-Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca«,¹³⁷⁾ opominje opozicionare da ne zloupotrebljavaju »blagodati srpske slobode«,¹³⁸⁾ istrajava na velikosrpskoj koncepciji i sl. »Srpska riječ« nije izbjegavala da objavi i ovakav tekst: »Mi jedino znamo, da je Banat, Bačka, Srem, Baranja, Slavonija, Bosna i Hercegovina, Lika i Sjeverna Dalmacija, Dubrovnik (od Neretve) i Boka vječno spojena sa Srbijom i da nema te sile, koja se može tome usprotiviti. Ovo je naša velika i najveća Srbija i teško onome ko u nju takne.«¹³⁹⁾ Pod naslovom »Političke istine« dr M. Spalajković je u »Srpskoj riječi« objavio seriju članaka koji se najviše odnose na BiH. Spalajković na jednom mjestu zaključuje: »Politika ima svojih aksioma, kao i matematika, a aksiomi se ne dokazuju. Za Srbina je jedna takva aksioma: Bosna i Hercegovina su srpske zemlje.«¹⁴⁰⁾ Još ekstremnije poglede zastupao je sedmični sarajevski list »Srpska zora«, čiji je vlasnik i glavni urednik bio Đorđe A. Čokorilo.

Tada najuticajnija hrvatska građanska grupacija u BiH Hrvatska težačka stranka je u duhu stava njene matične organizcije — Hrvatske zajednice,

¹³¹⁾ Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 300/1921.

¹³²⁾ Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 353/1921.

¹³³⁾ Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 2277/1921.

¹³⁴⁾ Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 2277/1921.

¹³⁵⁾ Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 3319/1921.

¹³⁶⁾ Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 3156/1921, 3163/1921, 3224/1921, 3387/1921, 3388/1921, 3424/1921, 3642/1921, 3916/1921, 6529/1921, i dr.

¹³⁷⁾ »Srpska riječ«, Sarajevo, br. 35, 37, 95 i dr. od 1921. godine.

¹³⁸⁾ Isto, br. 264 od 31. decembra 1920. godine.

¹³⁹⁾ Isto, br. 106 od 28. maja 1921. godine.

¹⁴⁰⁾ Isto, br. 35 od 22. februara 1921. godine.

branila princip federacije. Preko svoga glasila »Hrvatske sloge«¹⁴¹⁾ ona se u početku samo načelno suprotstavljala nosiocima centralističke koncepcije, tvrdeći da ona implicira hegemoniju i predstavlja »smetnju pravilnom razvoju naše mlade države«.¹⁴²⁾ Kritiku nacrtu ustava vlade Nikole Pašića taj list jednom prilikom završava konstatacijom da se država može urediti »samo po federativnom načelu koje izvire kao potreba zajedničkog života Jugoslavije«.¹⁴³⁾

U prvim mjesecima 1921. list Jugoslovenske muslimanske organizacije »Pravda« izjašnjava se protiv vladine centralističke orijentacije. »Pravda« u januaru hvali »zlatnu sredinu« i predviđa pad Pašićevog kabineta. »Centralistički ustav se može donijeti silom — pisalo je u ovim novinama — ali će njegova provedba udariti na tolike poteškoće, da im neće odoljeti ni daleko jača vlada nego li je ova g. Nikole Pašića«.¹⁴⁴⁾ U analizi vladinog predloga ustava daju se mnoge primjedbe sa finalnom poentom: »Mi bez velikih izmjena ne možemo dati glas za taj ustav«.¹⁴⁵⁾ Nagodba JMO sa vladom uticala je i na pisanje »Pravde«. Međutim, zbog toga zaokreta javlja se rascjep u stranci, pa mostarska skupština 3. aprila 1921. u svom kominikeu prigovara tvorcima sporazuma da su odstupili »od temeljnih načela naše organizacije«.¹⁴⁶⁾ Polovinom juna grupa disidenata pokreće i vlastiti list »Naša pravda« pod geslom »Živjela sloboda u autonomiji! Živjela autonomija u slobodi!«¹⁴⁷⁾

Odredbama Obznane su zabranjene sve publikacije KPJ, tako da ona putem listova ni u BiH nije mogla da sudjeluje u tadašnjim polemikama. Samo su komunisti-poslanici imali priliku da u skupštinskim tijelima iznesu gledišta svoje partije. Novopokrenuti »Glas slobode«, tada organ socijalističkog krila radničkog pokreta, prokomentarisao je izglasavanje Vidovdanskog ustava ocjenom da je on »mješavina reakcionarnih, demokratskih i socijalističkih ideja«, ali da »će osigurati punu vlast buržoazije«.¹⁴⁸⁾ List bosansko-hercegovačkih socijaldemokrata »Zvono« se najviše bavio kritikom vladinog nacrtu ustava i propagiranjem socijalnih načela ustavnog projekta Socijaldemokratskog kluba. Stupanje na snagu Vidovdanskog ustava, »Zvono« je dočekalo uvodnikom »Triumf reakcije«.¹⁴⁹⁾

U prvoj polovini 1921. javilo se još nekoliko projekata ustava uglavnom iz tabora opozicije i to: Narodnog kluba, Jugoslovenskog kluba, Jugosloven-

¹⁴¹⁾ Mjesni odbor Hrvatske težačke stranke u Mostaru najavio je pokretanje lista »Hrvatski težak« (počeo izlaziti 30. decembra 1920. godine). (Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 159/1921.)

¹⁴²⁾ »Hrvatska sloga« — Sarajevo, br. 279 od 31. decembra 1920.

¹⁴³⁾ Isto, br. 6 od 11. januara 1921. — Uskoro su u napisima »Hrvatske sloge« počeli izbijati i oštriji tonovi sa nacionalističkim prizvucima i obazrivo, ali vidljivo približavanje Radićevim pozicijama. (Isto, br. 46, 87 i 106 od 1921.) — Ta tendencija je došla do izražaja i na zborovima ove stranke početkom maja 1921. u Brčkom i u Grebnicama kod Bosanskog Šamca. (Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 4925/1921. i 4955/1921.)

¹⁴⁴⁾ »Pravda«, br. 11 od 29. januara 1921.

¹⁴⁵⁾ Isto, br. 4 od 13. januara 1921.

¹⁴⁶⁾ Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 3319/1921.

¹⁴⁷⁾ »Naša pravda« — Sarajevo, br. 1 od 18. juna 1921.

¹⁴⁸⁾ »Glas slobode« — Sarajevo, br. 8 od 30. juna 1921.

¹⁴⁹⁾ »Zvono« — Sarajevo, br. 46 od 1. jula 1921.

ske muslimanske organizacije, Socijaldemokratske stranke, Republikanske stranke, Saveza zemljoradnika, dra Ante Trumbića i, konačno, Hrvatske republikanske seljačke stranke. Prvih šest nacрта je podnijeto u propisanom roku Ustavnom odboru, Trumbić je svoju koncepciju izložio u okviru generalne debate o ustavu u Konstituenti, dok s projektom Hrvatske republikanske seljačke stranke Ustavotvorna skupština formalno nije ni upoznata.

Po nacrtu Narodnog kluba »Jugoslavija, kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca« trebalo bi da bude šestočlana federacija.¹⁵⁰⁾ Federaciju čine: Srbija sa Starom Srbijom i Makedonijom; Hrvatska, Slavonija i Dalmacija s Međumurjem, s Istrom i s otocima; Crna Gora; Bosna i Hercegovina; Vojvodina; Slovenija. Svaka jedinica — pokrajina ima birani sabor i vladu sastavljenu od imenovanog namjesnika i povjerenika. Vlada mora uživati povjerenje sabora i kolektivno mu je odgovorna. Zakonodavna vlast je podijeljena između parlamenta federacije i pokrajinskih organa.¹⁵¹⁾ Taj politički promišljeni i pravno solidno izbalansirani projekt je djelo vodeće grupe Hrvatske zajednice, koja je uglavnom okupljala hrvatsku građansku jugoslovenski orijentisanu inteligenciju. Ona je usljed apstinencije HRSS u skupštini važila kao reprezentant Hrvata. U postojećem rasporedu snaga, naročito nakon neočekivanog neuspjeha na izborima 1920. zajedničari su svoju političku egzistenciju vezali za ulogu spone između Zagreba i Beograda. Pravaško nasljeđe, demokratska orijentacija i interesi hrvatskih buržoaskih krugova dovode ovu grupaciju na federalističke pozicije. Pošto je postala meta oštirih napada centralista i kad je uvidjela da će vladin projekat ustava proći, ona se polovinom 1921. počinje priklanjati Radiću. U Ustavnom odboru i na sjednicama Konstituante poslanici Hrvatske zajednice, odnosno Narodnog kluba odbacuju koncept unitarne države i brane sistem »najšire samouprave sa postojećim pokrajinama«.¹⁵²⁾ Korigujući svog partijskog kolegu Matka Laginju, koji je u prvom nastupu pred Ustavnim odborom prije prezentiranja sopstvenog nacрта ustava napravio aluziju na hrvatsku državu »od Soče do Drine«,¹⁵³⁾ Mate Drinković bosansko-hercegovačku jedinicu u sistemu federacije ovako je obrazlagao: »Treća skupina to je, u većem ili manjem opsegu od uvek bila ona, koja se oslanja na reku Bosnu. I tu i planine i reke idu drugačije nego u drugim krajevima tj. od juga prema severu. Tu kroz sve vekove, uprava je bila ista, i za vreme Austrije i za vreme Turske pa i za vreme njihove samostalnosti. Dakle bio je to isti život u toj zemlji, bila je ista uprava i bili su isti običaji i zakoni«.¹⁵⁴⁾

Jugoslovenski klub — savez Slovenske ljudske stranke, Hrvatske pučke stranke i Bunjevačko-šokačke stranke — u vidu odvojenog mišljenja podnio je 6. aprila 1921. razrađenu ustavnu koncepciju »pošto Nacrt ustava vladine većine ne odgovara pravima, željama i potrebama hrvatskoga i slovenačkog dijela našeg naroda, niti principima demokratizma, slobode i ravnopravno-

¹⁵⁰⁾ Dr Lazar Marković organizaciju države po predlogu Narodnog kluba smatra konfederacijom. (*Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 11, str. 11.)

¹⁵¹⁾ AJ — FJJ, fascikl 146, 80/29/156—163.

¹⁵²⁾ *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS* (dalje: *Rad Ustavnog odbora...*), sv. I, str. 158.

¹⁵³⁾ Isto, str. 92.

¹⁵⁴⁾ *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 21, str. 30.

sti».¹⁵⁵⁾ Jugoslovenski klub predlaže podjelu države na šest pokrajina: Srbiju; Hrvatsku i Slavoniju sa Međumurjem; Bosnu i Hercegovinu sa Dalmacijom; Crnu Goru; Vojvodinu; Sloveniju sa Prekomurjem. Članovi 92—96. regulišu autonomni status tih pokrajina.¹⁵⁶⁾ Za ovakvo opredjeljenje Jugoslovenskog kluba, kao i slične stavove Narodnog kluba, JMO, HRSS i drugih, bila su odlučujuća loša iskustva sa centralističkim sistemom i nastojanja društvenih snaga, koje su najviše uticale na politiku tih partija, da i u zajedničkoj državi zadrže dio vlasti na svom nacionalnom prostoru. Ne treba previdati ni druge razloge, kao, na primjer, izvjesnu tradiciju programske usmjerenosti Slovenske ljudske stranke ka autonomiji. Svakako, decentralističke koncepcije su bile inspirisane i porukama jugoslovenske misli iz skorašnje prošlosti i samom spoznajom da je složena državna organizacija *conditio sine qua non* razrješavanja komplikovane nacionalne problematike u jugoslovenskoj zajednici. Načelnik Slovenske ljudske stranke Antun Korošec se, kao što je ranije pomenuto, već prilikom internog razmatranja nacрта ustava Milenka Vesnića izjasnio za pokrajinske autonomije. Tu ideju je na zboru u Mariboru 7. oktobra 1920. javno izložio riječima: »Naša stranka otklanja i federalizam i centralizam. Mi hoćemo jednu državu, jer smo jedan narod, mi hoćemo jedan politički centar, jer želimo život i bujnost države. Ali mi hoćemo autonomiju Hrvatske i Slovenije i autonomiju drugih pokrajina, koje su već stvorene, a i koje će se još stvarati, jer hoćemo da imamo u državi dobru upravu, koja će se obzirati na sve već postojeće kulturne i gospodarske prilike«.¹⁵⁷⁾ Korošec je istu tezu, sa nešto novih elemenata u argumentaciji, ponovio i u Ustavotvornoj skupštini. U njegovom pledoajeu bila je i ova rečenica: »Mi mislimo, da treba očuvati kontinuitet našeg kulturnog, političkog i privrednog života, da radi toga treba zadržati pokrajine kako ih je stvorila istorija.«¹⁵⁸⁾ I Janko Simrak, član Jugoslovenskog kluba, u Ustavnom odboru pozivao se na »istorijske granice« autonomnih pokrajina.¹⁵⁹⁾

Klerikalna idejna okosnica Slovenske ljudske stranke i Hrvatske pučke stranke dala je povoda protivnicima da u podjeli pokrajina prema predlogu Jugoslovenskog kluba otkriju posljednju namjeru da se spajanjem Bosne i Dalmacije stvori nova regija sa katoličkom većinom, čime se ujedno postiže izravnanje odnosa između pretežno pravoslavnih i katoličkih pokrajina u državi — 3 : 3.¹⁶⁰⁾ Na takve prigovore parirano je spremnošću da se revidira to rješenje na taj način što bi se Dalmacija priključila Hrvatskoj ili konstituisala u posebnu pokrajinu.¹⁶¹⁾

Raspored pokrajina u nacrtu ustava Jugoslovenske muslimanske organizacije podsjeća na Protićev predlog. Najkrupnija razlika se ispoljava u odnosu prema Bosni i Hercegovini. Protić je cijepa, a JMO, naprotiv, insistira na njenom integritetu. U duhu svog programa ova partija je pokrajinama dala položaj legislativnih autonomnih jedinica. Razgraničenje nadležnosti iz-

¹⁵⁵⁾ AJ — FJJ, fascikl 146, 80/29/60.

¹⁵⁶⁾ AJ — FJJ, fascikl 146, 80/29/62—63.

¹⁵⁷⁾ Josip Horvat: *Politička povijest Hrvatske 1918—1929*, Zagreb 1938, str. 239.

¹⁵⁸⁾ *Stenografske beleške Ustavotvorne Skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 8, str. 16.

¹⁵⁹⁾ *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora ...*, sv. I, str. 51.

¹⁶⁰⁾ *Govor Ljube Jovanovića — Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 12, str. 9.

¹⁶¹⁾ Isto, str. 22; *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora ...*, sv. III, str. 119.

među centralnih i pokrajinskih organa, kao i način izbora ovih posljednjih, regulisalo bi se posebnim zakonom.¹⁶²⁾ Prvak JMO dr Mehmed Spaho u usmenom obrazloženju autonomističke koncepcije svoje partije nastojao je da retušira njenu anticentralističku liniju i stvori na tom planu prostor za uzmak koji bi bio kompenziran željenim ustupcima vladine radikalsko-demokratske koalicije na drugom terenu. On je taj potez u Ustavnom odboru povukao stavljanjem naglaska na motive tehničke prirode. »Mi, gospodo, držimo da je u interesu dobre administracije zemlje, da je u interesu opšteg zadovoljstva, da se administracija decentrališe«¹⁶³⁾ — rekao je Spaho. Kada je JMO u martu 1921. napravila kompromis sa Pašićem i dobila resore u ministarskom savjetu, njeni predstavnici su u Konstituenti zadržali blagu rezervu prema centralističkom uređenju, ali su pružili načelnu podršku vladinom nacrtu ustava.¹⁶⁴⁾

Na sjednicama Ustavotvorne skupštine i njenih tijela reagovanje većine govornika iz Radikalne i Demokratske partije — osobito prve — na izrazitije decentralističke tendencije je bilo oštro, mjestimično protkano i insinujama. Neki od njih su ispoljili naročitu osjetljivost na predloge da Bosna i Hercegovina dobije položaj autonomne ili federalne jedinice. Tako je Ljuba Jovanović kao protuargumentaciju iznio da su mnogi lokalni organi u BiH prije 1. decembra 1918. donijeli odluke o priključenju Srbiji.¹⁶⁵⁾ Dr Milan Pećanac, bivši savjetnik komande srpskih trupa u BiH, ustvrdio je »da su osjećaji kod najvećega dela naroda tamo u Bosni tako razvijeni, da ga vređa sama pomisao da se ova država može deliti na pokrajine, od kojih bi pokrajina jedna bila i Bosna.«¹⁶⁶⁾ Kritikujući stanovište Trumbića, Gligorije Božović je izjavio: »On bi hteo da u Bosni i Hercegovini organizuje jednu državu, jednu oblast, koja bi se našla između nas i Hrvata, kao što se ta rajnska oblast imala da nađe između Francuza i Nemaca.«¹⁶⁷⁾

Nacrti ustava Socijaldemokratske stranke, Republikanske stranke i Saveza zemljoradnika, mogu se uslovno svrstati u jednu grupu, s obzirom na to da njihove poente nisu na liniji centralizam-anticentralizam, i da sva tri zastupaju ograničenu decentralizaciju. Socijaldemokrati su stavili težište na intervenciju države u oblasti ekonomskih odnosa, Republikanska stranka se usredsredila na razradu republikanskog oblika vladavine, dok nacrt ustava Saveza zemljoradnika glavnu pažnju posvećuje regulisanju uloge i položaja seljaštva u državi.

Nacrt ustava Socijaldemokratske stranke imao je ukupno 163 člana. U prvi plan je stavljen suverenitet naroda. U strukturi uprave predviđene su pokrajine sa skućenim samoupravnim ovlaštenjima.¹⁶⁸⁾ Etbin Kristan je, obra-

¹⁶²⁾ AJ — FJJ, fascikli 146, 80/29/149—152.

¹⁶³⁾ *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I, str. 7. — 26. aprila 1921. na sjednici Konstituante istu taktičku varijantu, samo sa pojačanim tonovima plasirao je Salih Baljić. On je citirao dio projekta Ustava JMO u kome se govori o autonomiji pokrajina, pa dodao: »To se nazvalo kao nekakvo autonomističko gledište, autonomističko stajalište strogo državno pravne naravi i tako se tumačilo. Međutim to naše stanovište imalo je čisto tehnički i praktični karakter, naime obzirom na samu administraciju«. (*Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 17, str. 3.)

¹⁶⁴⁾ Isto, sv. br. 10, str. 2—6. i sv. br. 13, str. 22—28.

¹⁶⁵⁾ *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I, str. 71.

¹⁶⁶⁾ Isto, sv. III, str. 140.

¹⁶⁷⁾ *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 18, str. 4.

¹⁶⁸⁾ »Zvono«, br. 18 od 15. marta 1921. i br. 26 od 2. aprila 1921.

zlažući ove stavove, napomenuo da se prilikom razgraničenja administrativnih jedinica ne smiju narušavati prirodne cjeline ni tamo gdje se podudaraju sa tradicionalnim pokrajinama.¹⁶⁹⁾ Drugom prilikom je vladinom bloku postavio pitanje: »Gospodo, je li teorija, da bi federacija bila dobra zbilja tako veliki grijeh da vi poradi toga možete demokratske uslove da zabacujete?«¹⁷⁰⁾

Republikanci su u svoj nacrt ustava unijeli ustanovu opštenarodnog referenduma. Predvidjeli su podjelu države na veće oblasti koje bi bile uređene na principu decentralizacije. Preciznije utvrđivanje granica oblasti i njihovog djelokruga trebalo je da bude predmet posebnih zakonskih odredaba.¹⁷¹⁾ I zemljoradnička stranka se načelno izjasnila za ustanovljavanje »oblasti, srezova i opština prema privredno-geografskim uslovima«, približavajući se time kriterijima vladinog predloga. »Te su upravne jedinice u isti mah i samoupravne« — stoji dalje u članu 82. nacрта ustava Saveza zemljoradnika. Organi i ingerencije te samouprave su postavljene nešto demokracičnije i šire nego u Vidovdanskom ustavu.¹⁷²⁾ Za ocjenu stava Saveza zemljoradnika prema ovom dijelu ustavne materije koja je bila najspornija, relevantne su i ove pojedinosti: šef te partije Jovan Jovanović posebnom intervencijom je u Ustavnom odboru izrazio nesaglasnost sa tekstom vladinog nacрта koji reguliše lokalnu samoupravu, a u njegovoj zaostavštini na margini kraj tih paragrafa stoji bilješka: »Žalimo što se preteranim administrativnim centralizmom učinio nemoguć sporazum čak i sa onim delom hrvatskog naroda koji nije tražio federalizam nego široku autonomiju.«¹⁷³⁾ Prilikom definitivnog glasanja o ustavu 28. juna 1921. Vojislav Lazić je u ime zemljoradničke stranke dao izjavu da će ona biti protiv jer nisu ispunjena tri minimalna uslova koja je postavila njegova stranka. Jedan od njih se odnosio i na raspored oblasti po kriterijima koje je Savez zemljoradnika predložio.¹⁷⁴⁾

Ustavni odbor koji je po Poslovníku prvo uzeo u pretres vladin nacrt ustava održao je 65 sjednica.¹⁷⁵⁾ I u načelnoj debati i u dijelu rasprave o pojedinostima najviše se polemizalo o centralizmu. U generalnoj diskusiji stanovišta radikala i demokrata branilo je sa govornice 13 od 22 člana odbora. Njima se priključio i ministar za Konstituantu Marko Trifković, koji je u jednom momentu energično izjavio: »Ima tačaka u programu ove vlade od kojih ne možemo otpustiti, a to je n. pr. pitanje o autonomijama. Na tome pitanju ova vlada ne može praviti otpustanja.«¹⁷⁶⁾ Iako je građanska politika stalno isticala da ustav mora biti rezultat međupartijskog sporazuma, ovim istupom vladina koalicija je zvanično unaprijed odbacila svaku mogućnost kompromisa na račun njene strogo centralističke koncepcije. Dok je Trifković u Ustavnom odboru direktno zaprijetio demisijom vlade, Miroslav Spaljković je kasnije na sjednici Konstituante opstanak zajedničke države gotovo ultimativno uslovio inaugurisanjem centralističkog sistema. »Samo se unitarističkom državno-pravnom strukturom — rekao je Spaljković — može

¹⁶⁹⁾ *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. III, str. 156.

¹⁷⁰⁾ *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 7, str. 12.

¹⁷¹⁾ Slobodan Jovanović: *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, Beograd 1924, str. 50—51.

¹⁷²⁾ *Predlog ustava Zemljoradničke stranke*, Beograd 1928, str. 25. i 28.

¹⁷³⁾ AJ — FJJ, fascikl 146, 80/29/100.

¹⁷⁴⁾ *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. II, sv. br. 55, str. 2.

¹⁷⁵⁾ *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I—IV.

¹⁷⁶⁾ Isto, sv. I, str. 170.

održati naše državno-pravno jedinstvo; samo takvom formulom postizava se bezopasno rešenje našega državnoga problema. Samo u tome okviru može Srbin, Hrvat i Slovenac imati zajedničku državu.«¹⁷⁷⁾ Nacionalnom unitarizmu odgovara jednostavna organizacija zajednice tj. centralizam koji je najbolja garancija unutrašnje homogenosti države i njene otporne snage prema spoljnom svijetu — to je bio način rezonovanja i sukus argumentacije radikala i demokrata. Njome se na kraju opšte ustavne debate poslužio i predsjednik vlade Nikola Pašić.¹⁷⁸⁾

Istorijska nauka još nije u dovoljnoj mjeri rasvijetlila niti ocijenila učešće poslanika KPJ u radu Konstituante. Pouzdano se zna da komunisti nisu podnijeli svoj projekt ustava Kraljevine SHS. Ako izuzmemo podnesak Triše Kaclerovića Ustavotvornoj skupštini 22. aprila 1921, u kome nijedna od devetnaest tačaka ne zasijeca u užu oblast organizacije države,¹⁷⁹⁾ onda je sudjelovanje poslanika KPJ u ustavnoj debati moglo biti zapaženo najviše po tome što su u cjelini odbacili vladin projekt ustava kao dokument koji kodificira buržoaski sistem i što su rezolutno zastupali programsku koncepciju svoje partije o stvaranju Sovjetske republike Jugoslavije. Mada su u vrijeme tog pretresa primjenom Obznane faktički stavljeni u neravnopravan položaj, njihovi istupi u Konstituenti, specijalno u Ustavnom odboru, bili su relativno česti. Od sedam komunista u Ustavnom odboru, šest je govorilo (neki po više puta) u toku opšte rasprave.¹⁸⁰⁾ Repertoar izlaganja poslanika KPJ se uglavnom iscrpljavao u frontalnoj kritici buržoaskog društva, interpretaciji načela revolucionarne politike komunističkog pokreta i replikama. Ipak neki od njih su se neposredno upuštali i u dominirajuću polemiku o budućoj strukturi Kraljevine SHS. Pri tome su iznosili i svoje stanovište prema centralizmu. Sima Marković je »forsiranje centralističkog uređenja države« nazvao »fatalnom politikom«.¹⁸¹⁾ Živko Jovanović je rekao: »Mi smo protiv ovoga centralizma. Takva centralizovana izvršna vlast odvojena od naroda, van njegove kontrole i bez te kontrole, apsolutna i neograničena, ostaje van naroda i daleko od njega.«¹⁸²⁾ S. Marković i Z. Jovanović su još jedanput dotakli tu temu. Prvi je jedan širi osvrt na stanje u zemlji ovako zaključio: »I baš zbog toga, gospodo, što smo uvereni, da će ovakvo državno uređenje, kakvo predviđa nacrt vladinog ustava, još u većoj mjeri potencirati to plemensko¹⁸³⁾ nezadovoljstvo, koje u najvećoj mjeri postoji u našoj zemlji i pred kojim ne treba zatvarati oči, ako se hoće biti realnim političarima, mi baš zbog toga ustajemo protiv jednog nasilničkog policijsko-hegemonističkog centralizma kakav predstavlja ovaj ustav.«¹⁸⁴⁾ Za razliku od Socijalističke partije koja je svoje načelno gledište ovako definisala: »Socijalistička partija je za

¹⁷⁷⁾ *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 21, str. 10.

¹⁷⁸⁾ Isto, sv. br. 22, str. 12.

¹⁷⁹⁾ Isto, sv. br. 14, str. 15.

¹⁸⁰⁾ *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I.

¹⁸¹⁾ Isto, str. 38.

¹⁸²⁾ Isto, str. 155.

¹⁸³⁾ S. Marković je prihvatio teoriju nacionalnog unitarizma, pa i ovdje jugoslovenske nacije naziva plemenima, iako sam uviđa da se »Srbi, Hrvati i Slovenci u širim masama još ne osjećaju kao jedan narod«. (*Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. I, str. 37.)

¹⁸⁴⁾ Isto, sv. III, str. 144. — Ovu misao ponovio je S. Marković na sjednici plemena Konstituante. (*Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 10, str. 15.)

samoopredeljenje nacija, a ne za samoopredeljenje plemena. Samoopredeljenje plemena na Slovenskom Jugu je reakcionarno i kontrarevolucionarno«¹⁸⁵) komunisti Živko Jovanović je u Ustavnom odboru izjavio: »I mi moramo da kažemo da kraj svega toga što je naš politički ideal centralizam da smo protiv ovakvog centralizma... (odnosi se na koncepciju vladinog predloga ustava — N. Š.) Mi ostajemo dosljedni zaštitnici plemena i tražimo da se i plemenima da samoopredeljenje i da se autonomija i samouprava na najširoj osnovi zagaruje.«¹⁸⁶)

Ovi navodi nedvosmisleno pokazuju da predstavnici KPJ u Konstituenti nisu bili neangažovani u konkretnom sukobu centralisti — anticentralisti, pa prema tome i da oni istoričari koji iz te polarizacije izuzimaju komuniste nisu u pravu. Poslanici KPJ su se, međutim, isticali time što su njihovi kritički dometi prevazilazili granice nastalog konflikta između građanskih pravaca čiji se sporovi oko organizaciono-političke forme države kreću u nivou buržoaskog društveno-ekonomskog poretka.

Tabor protivnika centralizma u Konstituenti nije bio kompaktan niti je djelovao koordinirano. Pošto je odsustvo poslanika Hrvatske republikanske seljačke stranke još više umanjivalo brojčanu snagu i potencijalne mogućnosti struja koje su se negativno odnosile prema vladinom projektu Ustava, on je u Ustavnom odboru 16. februara 1921. načelno usvojen sa 23 protiv 19 glasova.¹⁸⁷) Poslije rasprave i izjašnjavanja o pojedinim članovima većina je primila konačni tekst nacrtu ustava koji se principijelno nije udaljio od projekta Pašićeve vlade. Pašićev nacrt je imao 86 članova, a definitivna redakcija nacrtu ustava Ustavnog odbora 139 članova.¹⁸⁸) Te i druge razlike su nastale unosenjem posebnog poglavlja o socijalno-ekonomskim odnosima, odbacivanjem dvodomnog sistema, detaljnijim regulisanjem izbornog prava, izvjesnim povećanjem administrativno-teritorijalnih jedinica i još nekim manje značajnim korekturama. Pošto se time došlo do nacrtu ustava koji treba da se iznese pred Ustavotvornu skupštinu, ostali projekti nisu ni razmatrani.

Ustavni odbor je sačinio izvještaj u kome su rezimirani i stavovi opozicije. Tu je naglašeno da je odjeljak ustava o upravnim vlastima bio »nesumnjivo jedno od najtežih i najspornijih pitanja«. Budući da se gledišta o njemu nisu usaglasila, izvjestioci su, prebacujući krivicu na opoziciju, ovako referisali: »Ako tako jedno sporazumno rešenje, koje bi zadovoljilo sve političke grupe, nije moglo biti postignuto, razlog treba tražiti u dubokim razlikama koje su postojale između većine odborske i onih grupa, koje u pitanju unutrašnjeg uređenja države imaju sasvim posebne poglede koji se pogledi, po shvatanju odborske većine, nisu dali izmiriti sa načelom jedinstvene, kompaktne i nacionalno ujedinjene države Srba, Hrvata i Slovenaca.«¹⁸⁹)

U generalnoj debati od 14. aprila do 12. maja o nacrtu ustava na sjednici Ustavotvorne skupštine istupilo je 58 govornika.¹⁹⁰) Uglavnom su iznošena oprečna gledišta već izrečena u debati Ustavnog odbora i u brojnim nacrtima ustava.

¹⁸⁵) »Socijalističke radničke novine« — Beograd, br. 94 od 11. maja 1921.

¹⁸⁶) *Stenografske beleške — Rad Ustavnog odbora...*, sv. III, str. 136.

¹⁸⁷) Isto, sv. I, str. 171.

¹⁸⁸) *Izvještaj Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine o nacrtu Ustava i tekst Ustava kako je primljen u Ustavnom odboru* (dalje: *Izvještaj Ustavnog odbora...*), str. 21—59. Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 4028/1921.

¹⁸⁹) Isto, str. 15.

¹⁹⁰) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. I, sv. br. 7—22.

Izuzetak čini istup dra Ante Trumbića. Formalno vanstranačka ličnost, a praktično vrlo blizak Hrvatskoj zajednici, Trumbić je sada razradio i u modifikovanom obliku osmislio svoje ideje sa Krfske konferencije, za koje neki izvori kažu da su 1918. nailazile na razumijevanje u britanskoj vladi. Sadržaj njegovog govora 23. i 25. aprila ima sva osnovna obilježja posebne ustavne koncepcije. Trumbić je počeo s tezom da treba »naše prilike i život« tako urediti da nestane istorijskih razlika između Srba i Hrvata.¹⁹¹⁾ Federalizam i državno-pravne autonomije ocjenjuje kao nerealnost za jugoslovenske uslove.¹⁹²⁾ Slijedila je kritika predloženog nacrtu ustava zbog odredaba koje ograničavaju uticaj naroda na upravu, skućavaju parlamentarni život, suviše usitnjavaju administrativno-upravnu organizaciju i sl.¹⁹³⁾ U završnom dijelu govora iznio je svoj predlog izrazito decentralističkog sistema u kome bi bio zastupljen princip devolucije tj. prenošenja znatnih ovlaštenja, uključujući i legislativna sa centralnih na lokalna autonomna tijela. Čitava država bi bila podijeljena na četiri autonomna regiona sa sjedištima u Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu i Beogradu.¹⁹⁴⁾ Trumbić je, dakle, najveći grad Bosne i Hercegovine stavio u red »naših glavnih centara, ka kojima gravitira širi interes slojeva našega naroda i naših krajeva.«¹⁹⁵⁾ Njegove ideje doživjele su sudbinu svih drugih koje se nisu uklapale u centralističku koncepciju neznatne skupštinske većine.

U Zagrebu je tih dana dovršavan nacrt ustava Hrvatske republikanske seljačke stranke. Prve zvanične informacije o pripremama za izradu tog ustava objavljuje u februaru list »Slobodni dom«.¹⁹⁶⁾ Nepuna dva mjeseca kasnije iz pera Stjepana Radića publikuje se vijest da je ustav HRSS dobio konačnu formu 9. aprila 1921.¹⁹⁷⁾ Dr Trajko Antonijević, a poslije i dr Ferdo Čulinović izradu nacrtu ustava HRSS datiraju 14. maja 1921.¹⁹⁸⁾ Bio je to izgleda jedini spis ove vrste kod nas 1920—1921. godine koji negira nacionalni unitarizam i koncipira jugoslovensku konfederaciju. Preduslov za osnivanje tog saveza za HRSS je obnavljanje hrvatske državnosti, odnosno osamostaljenje Hrvatske na osnovu slobodnog samoopredeljenja naroda. Hrvatska država bi obuhvatala užu Hrvatsku sa Slavonijom, s tim da primjenom principa narodnog samoodređenja može biti uvećana Dalmacijom, dijelovima Slovenije i Bosne i Hercegovine, pa i »koje županije u bivšoj Ugarskoj«.¹⁹⁹⁾ Ovaj nacrt ustava se najviše bavi unutrašnjom organizacijom Hrvatske kao suverene neutralne mirotvorne seljačke republike, a o uspostavi konfederacije daje samo opšte projekcije iz kojih je vidljivo da bi Hrvatska ugovorom stupila u državni savez sa Srbijom, Slovenijom i Bosnom i Hercegovinom. Stanovništvo ostalih jugoslovenskih područja (Crna Gora, Dalmacija, Makedonija i Vojvodina) bi plebiscitom odlučilo o priključenju ovom savezu u svojstvu posebnih

¹⁹¹⁾ *Govori Trumbića...*, str. 5.

¹⁹²⁾ Isto, str. 16.

¹⁹³⁾ Isto, str. 21—28.

¹⁹⁴⁾ Isto, str. 28—29.

¹⁹⁵⁾ Isto, str. 28.

¹⁹⁶⁾ »Slobodni dom«, br. 8 od 23. februara 1921.

¹⁹⁷⁾ »Slobodni dom«, br. 13 od 13. aprila 1921.

¹⁹⁸⁾ Dr Trajko S. Antonijević: *Hrvatski ustavni program u državi Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1940, str. 113; Dr Ferdo Čulinović: *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Zagreb 1959, knj. II, str. 253; Isti: *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb 1961, knj. I, str. 327.

¹⁹⁹⁾ Dr F. Čulinović: *Državnopravna historija...*, knj. II, str. 253.

država ili o prisajedinjenju jednoj od četiri suverene članice konfederacije.²⁰⁰) Kad se ovako udvojenom odnosu prema Bosni i Hercegovini doda da joj je u istom dokumentu dat rang »poluplemenske i poluistorijske domovine«,²⁰¹) a nekoliko mjeseci ranije predlagano njeno opredjeljenje putem plebiscita²⁰²) postaje očito da su Radićeva gledišta o BiH bila zamučena predradama i nedoumicama.

Koncepcija HRSS nije zvanično prodrila u dvoranu Konstituante, gdje se 28. juna pod vanrednim okolnostima sa većinom od svega 13 glasova prima ustav Kraljevine SHS.²⁰³) Naime, u bojkotu Ustavotvorne skupštine Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci 12. maja se pridružuju članovi Narodnog kluba, 11. juna slijede ih poslanici KPJ, a 14. juna i Jugoslovenski klub demonstrativno napušta Konstituantu.

Konsekventnim provođenjem principa centralizma, Vidovdanski ustav je prešao preko svih specifika i posebnosti dijelova Kraljevine SHS. Upravni sistem je potpuno unificiran, u hijerarhiji vlasti ustanovljena je subordinacija po vertikalnoj liniji, sve prerogative su koncentrisane u vrhovnim tijelima jedinstvene države, lokalna samouprava je samo simbolično zastupljena i podređena centralnim organima.²⁰⁴) U Vidovdanskom ustavu samo se na jednom mjestu spominje Bosna i Hercegovina, i to u odjeljku Prelazna naređenja čl. 135. koji obavezuje budući zakon o oblastima da njihovu podjelu izvrši u postojećim bosansko-hercegovačkim granicama.²⁰⁵)

Novine u Bosni i Hercegovini su na prvim stranicama donijele vijest o izglasavanju ustava. Kao i prilikom završetka opšteg pretresa u Konstituantu, svaki list je prokomentarisao taj događaj iz ugla političke struje kojoj je pripadao.²⁰⁶)

Po nalogu ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribićevića, koji je Zemaljska vlada za BiH prenijela svim nižim organima vlasti, u većim naseljima BiH su 29. juna priređene javne prigodne svečanosti.²⁰⁷) Od pragmatističko-činovničkih izvještaja okružnih i sreskih načelnika o izvršenju te naredbe,²⁰⁸) opet se razlikovala relacija Lj. Vulovića iz Hercegovine: »Donošenje Ustava primljeno je u narodu opšte uzevši sa malo interesa. Proslave, što su po varošima tom prigodom priređene nose više poluslužbeni karakter. Kakovih spontanijih narodnih manifestacija nije bilo.«²⁰⁹)

Bez obzira na to koja je od ove dvije vrste izvještaja vjernije prikazivala stvarno stanje i nezavisno od toga kako je stanovništvo u BiH doživljavalo Vidovdanski ustav, i sam čin njegovog proklamovanja, za istoriju BiH je 28. juni 1921. jedan od njenih izvanredno važnih, moglo bi se čak reći i pre-

²⁰⁰) Dr T. Antonijević: Cit. djelo, str. 114.

²⁰¹) Isto, str. 114.

²⁰²) »Slobodni dom«, br. 2/1921.

²⁰³) *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, knj. II, sv. br. 55, str. 8.

²⁰⁴) *Ustav Kraljevine SHS od 28. juna 1921. god.*, Beograd 1927, izd. Geca Kon.

²⁰⁵) Isto, str. 56. — Unošenje ove izuzetne odredbe je dio realizacije sporazuma o uzajamnim ustupcima koji je postignut između Jugoslovenske muslimanske organizacije i radikalsko-demokratskog bloka.

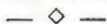
²⁰⁶) »Srpska riječ«, br. 97/1921; »Nova otadžbina«, br. 27/1921; »Hrvatska sloga«, br. 106/1921; »Narod«, br. 27/1921; »Srpska zora«, br. 290/1921; »Zvono« br. 35/1921; »Glas slobode«, br. 8/1921. i dr.

²⁰⁷) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 7558/1921.

²⁰⁸) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 6707/1921 i 6753/1921.

²⁰⁹) Arhiv BiH — ZV BiH, Prez. br. 6753/1921.

lomnih momenata. Vidovdanski ustav je okončao četrdesetčetvorogodišnje razdoblje nedefinisanosti državno-pravnog statusa BiH i uveo je dvodecenijski period egzistencije pod režimom centralizma u sklopu jugoslovenske monarhije.

Kada je 1. decembra 1918. nestala svaka neizvjesnost da li će na jugoistoku Evrope biti uspostavljena prva zajednička država jugoslovenskih naroda u njihovoj istoriji, više se nisu mogli odgađati direktni odgovori na komplikovane zahtjeve koje je postavljalo to novo jedinjenje srodnih i bliskih, ali i po mnogočemu različitih njegovih sastavnih elemenata. Odlučujuća uloga u regulisanju odnosa u jugoslovenskoj zajednici i u društvu uopšte pripala je građanskoj klasi. Ona je solidarno 1918—1920. odbranila svoje ugrožene socijalne pozicije, a njene moćnije frakcije su 1921. nametnule centralistički model unutrašnje državne organizacije.

Disjunktivne koncepcije o uređenju Kraljevine SHS pretočene u projekte ustava 1920—1921. ili iznijete na drugi način mogu se sa stručnog stanovišta klasificirati na osnovu više kriterija, međutim, stvarnost u kojoj i radi koje nastaju praktično ih je pofrontila na centralističke i decentralističke. Otvoreno pitanje Bosne i Hercegovine je bilo važan činilac te polarizacije.

Svi planovi sa naglašenom decentralizovanom strukturom su gotovo bez izuzetka odredili integralnoj Bosni i Hercegovini ili njenom pretežnom dijelu položaj posebne jedinice, što ukazuje da je to područje imalo svoj određeni društveni profil koji su zastupnici sistema širih samoupravnih organizacija uočavali i na odgovarajući način tretirali u svojim projektima. Da su pri tome bili prisutni ne samo trenutni politički razlozi nego i drugi dublji motivi, pa i istorijske asocijacije, potvrđuju izjave i objašnjenja koja su davali sami predlagači i u uslovima krajnje netrpeljivosti ortodoksnih unitarista prema upotrebi istorijske argumentacije u prilog decentralističkih koncepcija. Prema tome, ti projekti ustava su svojevrsna afirmacija realnosti fenomena BiH i ujedno jedna od karika u lancu ideja o bosansko-hercegovačkoj autonomiji, koje se javljaju u prošlom vijeku i zadržavaju izvjestan kontinuitet sve do uoči Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Ta nit je još prilično nejasna, ali je zato nesumnjivo da se uspostavljanje državnosti Bosne i Hercegovine u novembru 1943. ne može odvojiti od prethodnog toka i tekovina istorije.

Summary

This theme covers an important segment of the Bosnian and Herzegovian past which has not so far been dealt with in historiography. Rich legal-historical literature has been touched upon in passing while considering the Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians.

By the creation of the Bosnian-Herzegovinian state, the for decades urgent Bosnian question has been adequately solved within the framework of fundamental political transformations in the course of the Peoples' Liberation War and Socialist Revolution 1941—1945.

Until then the controversy of the position of the discriminated Bosnia and Herzegovina was conditioned by the complex peculiarities of inner development and the relationships of the outer factors, the influence of which was for a long time predominant. By an exceptionally original process, the society of Bosnia and Herzego-

vina has shaped itself into a complex community with specific characteristics which integrate this community into the Yugoslav complex as one of its vital parts. Certain Balkan and non-Balkan forces interested in Bosnia and Herzegovina, some of them even present (politically, economically, even physically) treat the Bosnian question from the point of view of conservative legitimacy, nationalistic claims or colonial expansion: for the latter Bosnia is simply a domain of expansion. Until 1918 Bosnia and Herzegovina was primarily an object of manipulation and invasion of great powers, and in the two and a half post-war decades Bosnia was the object of rival contention of Serbian, Croat and Moslem bourgeois policies.

Since the dismissal of the Eastern Issue, various sociopolitical forces for different and uneven reasons have been propagating the idea of autonomous Bosnia and Herzegovina in a variety of combinations. Since the liquidation of Turkish rule in Yugoslav Lands in 1918, this tendency has been present in different forms in many anti-centralistic conceptions concerning the administration of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. Almost without exception, the authors of numerous complete and partial draft Constitutions with a pronounced decentralistic structure, which range from confederation to higher degrees of provincial selfgovernment, have proposed the whole of Bosnia and Herzegovina or at least its major part to be a separate unit within the Yugoslav state community. Motivating such projects, the authors pointed out primarily the economical and geographical factors, but sometimes also the other factors, including even the historical ones, were not neglected.

The whole dispute concerning the organization of the Yugoslav state has been coloured by the polarization of the bourgeois fractions into the followers and opponents of centralism; the background of this polarization being conflicting interests of national bourgeoisies. With the participation of the representatives of Bosnia and Herzegovina, who sided mostly in accordance with their national-confessional criteria with the leaders of diverging currents, this confrontation hides the discord between the representatives of the monarchistic majority and the representatives of the republican form of administration. Nonconformist view of the proscribed communists was in that dispute the only resolute negation of the bourgeois social system. At that stage the doctrine of national unitarism — the theoretical background of centralism and the pretext for its practical application — had no serious critics except for the political opposition of the Croat Republican Peasant Party.

The Constitution which was passed by an unconvincing majority on June 28, 1921, sanctioning an undemocratic system based on strict centralism, has considerably contributed to further fermentation and agglomeration of controversies. Due to the existing dispositions, Bosnia and Herzegovina were in the course of the following two decades a field of bitter conflicts the size and consequences of which, as a rule, assumed the Yugoslav calibre.